THE BOOK WAS DRENCHED

साहित्य आणि संशोधन.

लेखक

प्रा. रघुनाथ महारुद्र भुसारी

एम ए एल एल बी

मराठी विभाग प्रमुख

उस्मानिया विद्यापीठ,

हैद्राबाद दक्षिण

१९५१

मूल्य) (३ रु.

प्रकाशक :—

जोशी ब्रदर्स,

बुकसेलर्स अॅंड पब्लिशर्स

गौळीगुडा, हद्राबाद दक्षिण.

मुद्रक :—

श्री कृपा मुद्रणालय,

बी १०१९६३ गौळीगुडा,

हैद्राबाद दक्षिण.

प्रस्तावना

प्रस्तुतनिबध अखिल भारतीय प्राच्यविद्या परिषद (All India Oriental Conference)आणि इतर काही सशोधन मडळाच्या वार्षिक अधिवेशनात वाचण्यात आले त्यापैकी, मुकुदराजाचा कालनिर्णय हा निबध काही वर्षापूर्वी माझ्न नागपुरात वास्तव्य असताना मध्यप्रात सशोधन मडळ या सस्थेच्या वार्षिक समेलनासाठी मी लिहिला मडळाच्या सभासदास हा लेख पसंत पडला. विशेषत शार्ङ्गधर आणि जैत्रपाल याचा ऐतिहासिक दृष्टीने करण्यात आलेला शोध हा भाग त्याना नवीन वाटला हा निबध पुढे सह्याद्रि मासिकात प्रसिद्ध झाल्यावर इतरहि काही विद्वानानी या विषयावर आपले विचार निरनिराळ्या नियतकालिकातून माडले परतु सारंगधर व जैत्रपालासबधाने त्यानी विशेष विचार केला नाही असे वाटते. असे का व्हावे हे समजत नाही मुकुदराजाचा काल निश्चित करावयाचा असल्यास ह्या दोन व्यक्तीना वगळून चालणार नाही किबहुना त्याच्या ऐतिहासिक शोधावरच मुकुदराजाचा कालनिर्णय मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे असे मला वाटते

महानुभाव आणि लिगायत पथ हा निबध मी भारत इतिहास सशोधक मडळ पुणे या सस्थेच्या वार्षिक समेलनात वाचला लिगायत पथाने कर्नाटकातील तत्कालीन समाजात क्रातिकारक विचाराचा प्रसार केला तशाच प्रकारचे कार्य महाराष्ट्रात महा-

नुभाव पंथानें करण्याचा प्रयत्न केला. प्रस्तुत निबधात त्याच्या मध्यें आचारविचारांच्या बाबतीत किती साम्य आहे हें तुलनात्मक दृष्टीनें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. द्राविड सीमांवरील मराठी आणि देवगिरीचे यादव आणि धार्मिकपथ हे दोन निबंध भारतीय प्राच्यविद्या परिषेच्या हैदराबाद आणि मुबई येथील अधिवेशनांत मी वाचले. प्राचीन हस्तलिखित पोथ्या आणि शिलालेख याच्या संशोधनासाठी मला काही दिवस फिरण्याचा प्रसंग आला. या माझ्या प्रवासात भाषेच्या शास्त्रीय अभ्यासाला उपयुक्त असें बरेंच साहित्य मला मिळाले. हैद्राबाद संस्थानांतील मराठवाडा, तेलंगण आणि कर्नाटक हे विभाग प्राचीन वस्तु-संशोधनाच्या दृष्टीनें जसे समृद्ध आहेत तसेच भाषांच्या शास्त्रीय अभ्यासाला देखील या भागात मुबलक क्षेत्र आहे. या दृष्टीने मी अल्पसा प्रयत्न केला आहे. मराठी भाषेच्या अभ्यासकांना हा प्रयत्न पसंत पडेल असें वाटतें. महानुभाव पथाचे संस्थापक श्रीचक्रधरप्रभु यांच्या चरित्रावर आतापर्यंत बरेच लिखाण प्रसिध्द झाले आहे. महानुभावमहतांना श्री चक्रधरप्रभु हे अवतारी पुरुष असल्यामुळे त्याचे कोणतेंहि कृत्य समर्थनीय वाटतें. इतकेंच नव्हे तर पंथाबाहेरील टीकाकारांच्या आक्षेपांना तशाच पध्दतीनें ते उत्तर देतात. याच्या उलट पंथाबाहेरील कांही टीकाकारांची टीका घडयाळा-च्या लंबकाप्रमाणें विरुध्द बाजूला झुकल्यासारखी वाटते. तेव्हां पूर्वग्रहदोष अथवा पक्षाभिनिवेश यांच्या भानगडीत न पडतां एका धर्मसंस्थापकासंबंधानें योग्य आदर ठेवून मी आपले विचार मांडले आहेत. पंथीय वाचकांना ते पसंत पडतील अशी आशा आहे. प्राचीनमराठी काव्यांत रुक्मिणीस्वयंवराची लोकप्रियता

फार आहे बहुतेक कवीनी या कथाप्रसगावर रचना केली आहे परतु श्रीएकनाथाच्या काव्या इतकी इतराना प्रसिध्दि मिळाली नाही तेच स्थान नरेद्राच्या काव्याला महानुभाव वाङमयात आहे हे दोन्ही कवी जसे भिन्नपथीय आहेत तसेच साहित्य शास्त्राच्या क्षेत्रात भिन्न विचाराचे आहेत, त्याना एकत्र आणून त्याच्या ग्रथातील काव्य गुणाचा तुलनात्मक दृष्टीने विचार करणे बरेच उद्बोध वाटते,तशा प्रकारचा प्रयत्न मी श्री एकनाथ आणि नरेद्र पडित या लेखात केला आहे प्राचीनलेख आणि पोथ्या याच्या शोधासाठी मला जो प्रवास करावा लागला त्या प्रवासात इतर लेखाप्रमाणे हातनूरचा शिलालेख मला उपलब्ध झाला हा शिलालेख माझे स्नेही श्री. रामचद्रराव काटे वकील मेलू यानी माझ्या नजरेस आणला. भारत. इ.स. मडळात वार्षिक समेलनात मूळ ठशासह त्यावरील लेख वाचण्यात आला त्यानंतर मडळाचे एक कार्यवाह डॉ मो. ग दीक्षित यानी तो लेख आपल्या पराग मासिकात प्रसिध्द केला प्रस्तुत पुस्तकात मूळठशाचा ब्लॉक तयार करणे शक्य न झाल्यामूळे लेखाबरोबर जोडण्यात आला नाही त्याबद्दल वाचक क्षमा करतील अशी आशा आहे. या लेखाचा सग्रह पुस्तक रूपाने छापून दिल्याबद्दल माझे स्नेही श्रीकृपा मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. यशवतराव जोशी याचा मी आभारी आहे

उस्मानिया, विद्यापीठ,
हैद्राबाद दक्षिण

र. म. भुसारी

अनुक्रमाणिका.

मुकुंदराजांचा कालनिर्णय

प्राचीन मराठी वाङ्मयातील कवींपैकी ज्यांच्या काल-निर्णयासंबंधी आतापर्यंत अनेकवार चर्चा झाली आहे किंबहुना अद्यापहि नियतकालिकांतून चालू आहे, त्यामध्येच सुप्रसिद्ध संतकवि 'विवेक-सिंधु'कार मुकुंदराज यांची गणना कर-ण्यास हरकत नाही. परंपरागत आख्यायिका व लोकप्रसिद्धि यांवर श्रद्धा ठेवणाऱ्या बहुजनसमाजाने मुकुंदराजांना आदिकवीची पदवी पूर्वीच बहाल केली आहे. परंतु चिकित्सक विद्वानांमध्ये यासंबंधी दोन पक्ष झालेले उघड दिसतात. 'विवेकसिंधू'च्या काही हस्त-लिखित जुन्या पोथ्यांतील "शके अकरा दाहोत्तरू । साधारण संवत्सरू । राजा शारंगधरू । राज्य करी ॥" या ओवीतील शकाचा आधार घेऊन मुकुंदराज हे शके अकराशे दहाच्या सुमा-रास होऊन गेले असे एका पक्षाचे मत आहे, (भावे—'महाराष्ट्र सारस्वत' भाग पहिला, पान ३३-३४ आणि ह. भ. प. पांगारकर 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' खंड १ पान ३८३) याच्या उलट दुसऱ्या पक्षाचे असे म्हणणे आहे की, मुकुंद या नावाचे कवि आप-ल्याकडे अनेक होऊन गेले आहेत ही गोष्ट क्षणभर दृष्टीआड केली, तरी विवेकसिंधूतील भाषेच्या अर्वाचीन स्वरूपाकडे दुर्लक्ष करून निव्वळ काही हस्तलिखित पोथ्यांतील शकावरून (प्रकाशित प्रतीत वरील ओवी आढळत नाही) मुकुंदराज हे इतक्या प्राचीन

★ 'मध्यप्रांत संशोधन मंडळ,' नागपूर या संस्थेच्या वार्षिकोत्सवप्रसंगी वाचलेला निबंध

कालीं होऊन गेले असें म्हणणें वस्तुस्थितीला धरून होणार नाही. शके अकराशे दहा हा काल अर्थात ज्ञानेश्वरीपूर्वी एका शतका-इतका प्राचीन असल्यामुळे 'विवेकसिधू'तील भाषेचें स्वरूप शके ११२८ तील पाटणच्या शिलालेखाइतकें जरी प्राचीन नसलें तरी राजवाडी ज्ञानेश्वरीप्रमाणें असलें पाहिजे. तसा प्रकार विवेकसिधू-तील (प्रकाशित प्रत) भाषेंत मुळींच दिसत नाही. उलट एक-नाथाच्या भाषेपेक्षाहि ती अर्वाचीन वाटते.

याप्रमाणें दुसऱ्या पक्षाच्या म्हणण्यांत सत्याचा थोडाबहुत अंश आहे यांत शका नाहीं. तथापि ग्रंथांतील भाषेचें स्वरूप हीच एक गोष्ट कोणत्याहि कवीचा काल निश्चित करण्यास निर्णायक होईल असें वाटत नाही. भाषेबरोबर इतर भाषांचा अथवा ग्रंथांचा त्या ग्रंथावर झालेला परिणाम, त्यांत वर्णिलेली लोकस्थिति, समकालीन अथवा नंतरच्या ग्रंथांवर त्या ग्रंथांचा झालेला परि-णाम, ऐतिहासिक उल्लेख इत्यादि साधनांकडे लक्ष देणें आवश्यक असतें. या दृष्टीनें प्रयत्न करून मुकुंदराजांच्या कालावर कसा काय प्रकाश पडतो, हें प्रस्तुत निबंधांत पाहण्याचें योजिलें आहे.

'विवेकसिंधू'च्या पोथ्या

आपल्याकडे मुद्रणकलेचा प्रसार होण्यापूर्वी जुन्या पोथीची नक्कल करतांना नक्कल करणाऱ्याच्या हातून जे अनेक दोष होत असत, त्यांपैकीच भाषेचें अर्वाचीकरण हा एक होय. ज्ञानेश्वरीची एकनाथी प्रत हें या दोषाचें सर्वांना माहीत असलेलें एक उदाहरण म्हणून देतां येईल. ज्ञानेश्वरीसारख्या वारकरी सांप्रदायांतील प्रमाणभूत 'काव्यां रावो'ची जेथें ही स्थिति दृष्टीस पडते, तेथें श्रद्धावान् सांप्रदायिक भक्तांचें साहाय्य नसलेल्या विवेकसिंधूची इतरेजनांकडून किती निष्काळजीपणानें नक्कल होत असेल याची

वाचकास सहज कल्पना करता येईल अशा तऱ्हेने नक्कललेली एक पोथी एका प्रकाशकाला मिळाली व विशेष सशोधनाच्या भानगडीत न पडता त्याने ती प्रसिद्ध केली विवेकसिधूच्या प्रकाशित प्रतीतील (प्र देव, पुणे) भाषेचे याप्रमाणे अर्वाचीन स्वरूप दिसत असले तरी त्यामध्ये प्राचीनत्वाला पोषक अशा एकदोन गोष्टी प्रामुख्याने आढळून येतात

फारशीचा अभाव आणि कानडीचे वर्चस्व

ज्ञानेश्वरी अथवा प्राचीन महानुभावीय ग्रथ याचा एक विशेष असा आहे की, या ग्रंथाची रचना मुसलमानाचा दक्षिणेत प्रवेश होण्यापूर्वी झाली असल्यामुळे त्यामध्ये फारशी–अरबी शब्द प्राय आढळत नाहीत अशाच शुद्ध स्वरुपात विवेकसिधूची ही छापील प्रत दृष्टीस पडते ज्ञानेश्वरीत 'पोतडी' (कुटे याची ज्ञानेश्वरी, अ १४ ओवी ४२०) शिशुपालवधात 'जाहरी' (ओवी २७२) अशासारखे फारशी ठशाचे शब्द अपवादादाखल तरी आढळतात परतु विवेकसिधूत अशा प्रकारचा अद्याप एकहि शब्द आढळला नाही ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे याशिवाय ज्ञानेश्वरकालीन वाङमयाचे दुसरेहि एक वैशिष्टच आहे. ते हे की, या ग्रथात द्राविडी शब्दाचा, विशेषत कानडी शब्दाचा, भरणा प्रामुख्याने आढळून येतो उदाहरणार्थ–मातु, हुडे, आरोगू, बोनी, पौळी, पहुडणे, बिढार, बागे, हरळु, हडप, उळीग, गुडे, उडी, उरगुडे, टाळी, राडी, मेचु इ असे अनेक कानडी तेलगी शब्द त्याच स्वरूपात किवा थोडया फार फरकाने ज्ञानेश्वरी, शिशुपालवध, लीलाचरित्र इ प्राचीन ग्रथात सापडतात या दृष्टीने विवेकसिंधूचा अभ्यास केल्यास त्यामध्येहि द्राविडी ठशाचे अनेक शब्द आढळून येतात त्यापैकी, काही येथे देतो –

ओळंघे (पान ६ ओवी २७) कानडी शब्द ओळगिसु–स्वाधीन होणें. कडसणी (पा. ८ ओ. ४१) कानडी धातु कड–घुसळणें. गदारोळ (पूर्वार्ध, प्रकरण ७) तेलंगी शब्द गदरगोळमु अर्थ तोच. उंडी (उत्तरार्ध, प्र. ११ ओ. ७९) कानडी श. उंडे–गोळा. बिढार(पूवार्ध, प्र.२) का. बिडार–उतरण्याची जागा.

यावरून विवेकसिंधूच्या अशाहि स्वरूपांत प्राचीन असे काही अवशेष राहूं दिल्याबद्दल नक्कलकाराचे थोडे तरी आभार मानावयास हरकत नाही !

'विवेकसिंधू'ची जुनी प्रत

सुदैवाने अलीकडे विवेकसिंधूच्या बऱ्याच हस्तलिखित पोथ्या उपलब्ध झाल्या आहेत. अशीच एक जुनी पोथी यवतमाळच्या शारदाश्रमांत मला पाहावयास मिळाली. विवेकसिंधूच्या प्राचीन स्वरूपाची कल्पना येण्याकरिता सदर पोथीतील तीन ओव्या येथें देतों––

यैसा शीक्षाचा सदेहो । आइकोनि उठीला स्नेहो ।
मग सर्वज्ञाचा रावो । बोले श्रीगुरुस्वामी ॥६॥
आज्ञान मिथ्यापूर्वक ज्ञान । यैसे हें अविद्येचें लक्षण ।
म्हणौनि तेहि साभास हे खुण । वेदांती बोलिजे ॥११॥
वेदांगत्वेंचि प्रमाणें । होतीं कीं येरें दरुशनें ।
तरी सादनेंचि साध्य कवणें । बोलिजैल ॥ १८ ॥

('विवेकसिंधु' पूर्वार्ध, प्रकरण सातवें)

सदर ओव्यांतील संदेहो, स्नेहो, रावो हीं नामाची ओकारान्त रूपें, तसेंच म्हणौनि, बोलिजे, बोलिजैल हीं क्रियेचीं रूपें यांचें ज्ञानेश्वरीतील (राजवाडे प्रत) त्या त्या रूपांशीं किती साम्य आहे याची वाचकांस सहज कल्पना करतां येईल.

अलीकडे महाराष्ट्रात भाषेच्या दृष्टीने प्राचीन ग्रथाचे सशोधन सुरु झाले असून राजवाडी ज्ञानेश्वरीप्रमाणे जुन्या ग्रथाच्या नवीन आवृत्ति प्रकाशित करण्यासबधी विद्वानाचे प्रयत्न चालू आहेत अशाच प्रकारचे सशोधन मुकुदराजाच्या विवेकसिधु सबधाने झाल्यास त्या ग्रथावर भाषेमबधी आज जे आक्षेप घेतले जातात त्याचे बरेच निर्मूलन होईल असे वाटते

विवेकसिंधूचा इतर ग्रंथावर झालेला परिणाम

मुकुद या नावाचे कवि जरी अनेक होऊन गेले असले, तरी विवेकसिधुकार मुकुदराजाखेरीज बाकीचे सर्व एकनाथानतरचे आहेत, ही गोष्ट ज्ञानकोशातील त्याच्याविषयी दिलेल्या माहितीवरून सिद्ध होते यावरुन ज्याअर्थी एकनाथाच्या ग्रथात ज्ञानेशा प्रमाणे मुकुदराजाचा पूर्वकालीन कवि म्हणून उल्लेख नाही त्या अर्थी त्याचा काल एकनाथानतरचा असला पाहिजे असा एक आक्षेप आहे परतु हा आक्षेप तितका सबळ दिसत नाही मतमालिका नावाचा एकनाथाचा एक अभग प्रसिद्ध आहे त्यात ज्ञानेश्वरानतर मुकुदराजाचा उल्लेख आढळतो असे श्री आजगावकर म्हणतात ('कवि चरित्र' भाग १) याशिवाय कृष्णदयार्णव, श्रीधर, महिपति या तिघानी आपापल्या ग्रथात मुकुदराजाचा उल्लेख केला आहे पण याहिपेक्षा मुकुदराज हे एकनाथापूर्वी होऊन गेले हे सिद्ध करण्याला दुसरी एक बाजू आहे समर्थांच्या दासबोधाचा काल एकनाथानन्तरचा असल्यामुळे विवेकसिधूच्या त्या ग्रथावरील झालेल्या परिणामासबधी विचार न करता पधराव्या शतकातील सरस्वतीगगाधराच्या गुरुचरित्राकडे वळू विवेकसिधु आणि गुरुचरित्र या दोन ग्रथात कित्येक कल्पनाच काय, पण काही ओव्या थोडया फरकाने सारख्या आढळतात. भारत–इतिहास

संशोधक– मंडळाच्या इतिवृत्तांत (शके १८३५ पृष्ट २८२) अशा प्रकारचीं साम्यस्थळें एका लेखकानें दाखविलीं आहेत. तेव्हां त्यासंबंधी अधिक चर्चा न करतां येथे फक्त एकच सूचना करतों. सरस्वती गंगाधर हा कर्नाटकांतील रहिवासी असल्यामुळे सामान्यतः महाराष्ट्रीय लेखकाप्रमाणे मराठी भाषेवर त्याचें प्रभुत्व नसणार हें उघड आहे. ग्रंथारंभीच " न कळे ग्रंथ प्रकार । नेणें शास्त्रांचा विचार । भाषा न ये महाराष्ट्र । म्हणुनी विनवी तुम्हासी ॥" (गुरु चरित्र अ. १ ओवी ३५) अशी कबुली तो स्वतःच देतो. यावरून तत्काली वेदान्त-विषयावर सर्वमान्य झालेल्या विवेकसिधुसारख्या स्वतंत्र ग्रंथाचें त्यानें अनुकरण केलें हे उघड आहे. नृसिहसरस्वतीच्या समाधि-शकावरून (शके १३८० हा काल आतां निश्चित झाला आहे) पंधराव्या शतकाचा पूर्वार्ध हा जरी गुरुचरित्राचा रचनाकाल धरला तरी पंधराव्या शतकापूर्वीच अर्थात चौदाव्या शतकांत किवा त्यापूर्वी मुकुंदराज होऊन गेले असले पाहिजेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही !

मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर–साम्यस्थळें

मुकुंदराजाच्या 'परमामृत' ग्रंथावरून ज्ञानेश्वरांना 'अमृतानुभव हा ग्रंथ रचण्याची कल्पना सुचली असावी असें प्रो. रा. द. रानडे यांचें मत आहे ('ज्ञानेश्वर वचनामृत' प्रस्तावना). परंतु नामसादृश्याशिवाय दुसरा कोणताहि पुरावा या कल्पनेला पोषक दिसत नाही. तसेंच ज्ञानेश्वरीमध्यें विवेकसिंधु हा शब्द विशिष्टार्थी नसून सामान्यार्थी योजिलेला असला तरी या दोन ग्रंथकारामध्ये साम्यस्थळांचा प्राय. अभाव आहे असें मात्र म्हणतां येणार नाही. निदान 'विवेकसिंधु' आणि 'अमृतानुभव' या ग्रंथांसंबंधाने तरी असें विधान करतां येणार नाही. 'विवेकसिंधू'च्या उत्तरार्धांतील

दहावे प्रकरण आणि 'अनुभवामृता'तील पाचवे प्रकरण याच्या मथळयाचे नाव 'सच्चिदानद-पदत्रयविवरण" हे एकच आहे, इतकेच नाही तर त्या दोन्ही प्रकरणातील कल्पनामध्ये परस्पर विलक्षण साम्य दृष्टीस पडते अशा साम्यस्थळापैकी काही दृष्टान पुढे देतो--

विवेकसिधु

शुद्ध आणि प्रकाशमय । शितलता मिळूनी पदत्रय
तरी चद्र तव अद्वय । सचला असे । १४ ।
शुभ्र तोचि मृदू । मृदू तोचि मकरदू ।
परी कर्पूर तव अभेदु । एकला असे ॥ १६ ॥
श्वेत तैसीच नम्र । नम्र तीचि मधुर ।
मधुर तीचि साखर वेगळी नसे ॥ १९ ॥

अमृतानुभव

शुक्ल पक्षीच्या सोळा । दिवसा वाढती कळा ।
परि चद्र मात्र सगळा । चद्री जेवी । ८ ॥
उजाळ दृति मार्दव । या तिही तिही उणीव ।
हे देखिजे साबेव । कापुरी एकी ॥ ३ ॥
द्राव गोडी पीयूष । पीयूषचि जेवी ॥ २ ॥

ज्ञानेश्वरीची रचना पूर्ण झाल्यावर सद्गुरु निवृत्तिनाथांनी ज्ञानेश्वराना विवेकसिधूसारखा स्वतत्र ग्रथ रचण्यास आज्ञा केली व तदनुसार त्यानी अमृतानुभव हा स्वतत्र ग्रथ रचिला अशी एक आख्यायिका आपल्याकडे प्रसिद्ध आहे या आख्यायिकेस वरील साम्यस्थळे पोषकच होतील असे वाटते

जैत्रपाल व शारगधर यांचा शोध

विवेकसिधूतील परकीय शब्द, हस्तलिखित पोथीतील भाषे-

चें जुनें स्वरूप आणि इतर ग्रंथांवर विवेकसिंधूचा झालेला परिणाम या साधनांच्या आधारें मुकुंदराजांचा काल किती प्राचीन ठरतो यासंबंधी आतापर्यंत विवेचन झालें. आता यापुढे जयंतपालादि ज्या व्यक्तींचा उल्लेख विवेकसिंधूंत आढळतो, त्यांचा इतिहासात कोठें शोध लागतो किंवा नाहीं हें पाहूं.

विवेकसिंधूच्या कांही हस्तलिखित पोथ्यांतील (भा. इ. सं. मं. संग्रह) "शके अकरा दाहोत्तरू । साधारण संवत्सरू । राजा शारंगधरू । राज्य करी" ही महत्वाची ओवी प्रकाशित प्रतींत आढळत नाही हें मागेच सांगितलें आहे. तरी पण प्रकाशित प्रतीत "नृसिंहाचा बल्लाळ । तयाचा कुमर जयंतपाळ । तेणें करविला गदारोळ । ग्रंथरचनेचा" अशी एक दुसरी ओवी सांपडते. यापैकी पहिलींत उल्लेखिलेला शारंगधर अथवा दुसरींतील जयंतपाल यांचा महाराष्ट्राच्या तत्कालीन इतिहासांत कोठेंच पत्ता लागत नाहीं. देवगिरीच्या यादववंशांत जयंतपाळाचें नांव आहे, परंतु नृसिंहबल्लाळाचा त्याबरोबर उल्लेख नाही. असाच प्रकार शारंगधरासंबंधाने झाला आहे. यावरून एक तर या नांवांच्या व्यक्ति मुळी अस्तित्वांत नसतील किंवा होऊन गेल्या असल्या तरी अप्रसिद्ध असतील असें म्हणण्याची आता वेळ आली आहे. सुदैवाने अलीकडे सरस्वतीच्या मंदिरांतील महानुभावीय मराठी वाङमयासारख्या अज्ञात दालनांचा शोध लागल्यामुळें यादवकालीन धार्मिक व सामाजिक परिस्थितींवर अधिकाधिक प्रकाश पडत आहे.

आपल्या ग्रंथकारांनीं मुकुदराजांच्या चरित्रासंबंधी नांवापलीकडे माहिती दिली नसली तरी महानुभावग्रंथकारांनी यासंबंधी बरीच कामगिरी केली आहे. यवतमाळ येथील शारदाश्रमाचे उत्साही कार्यकर्ते श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे यांना मेघचंदकृत

'यक्षदेववृद्धान्वय' या पोथीत मुकुदराजाच्या जयतपालासंबधी बरीच नवीन माहिती मिळाली व ती त्यानी भारत-इतिहास-सशोधक मडळाच्या त्रैमासिकात (वर्ष १२ अक २) प्रसिद्ध केली सदर पोथी मेघचद्राने शके १६६१ मध्ये लिहिली असे शेवटी दिलेल्या लेखन-कालावरून दिसते मुकुदराजाचा उल्लिखित काल व सदर पोथीचा लेखनशक यामध्ये सुमारे साडेपाचशे वर्षांचे अतर असले तरी मेघ-चद्राने दिलेली माहिती नवीन असून बरीच उपयुक्त आहे. ती ऐति-हासिक सत्याच्या दृष्टीने कितपत विश्वसनीय आहे, हे आता आपण पाहू त्यापूर्वी पोथीतील महत्वाचा भाग पुढे देतो

" राजोरा रोहणे झाडी मडळेसी
रावो पुण्यराशी जैतपाळ । ज्येष्ठ तात बधु नृपति मुकुदु
योगी ज्ञानसिधु ब्रह्मचारी । नैश्वर ससारू ज्ञाने जानुनीया
मग तो राघवा अनुसरे । गुरु आदिनाथु शिष्य हरिनाथु
तेणे रघुनाथु बोधिअेला । वैनगगेतीरी अबावती पुरी
भेटला मुरारी रामदेवा । रामासी वेदान्तु नागेद्रा सिद्धान्तु ।
गुरु नागनाथु आम्हासये । नरसिह बल्लाळ पुत्र जैतपाळ
आनुज अमळ महादेवो । धाकला अनुज महेश भुभुज
तयाचा आत्मजु सारगु तो । घेउनी पल्लवी राज्यभार घाली
सपती ओपीली बधुपुत्रा । आपण मुकुदापदी शरण जाला
सगत्याग केला जैतपाळे । कुबेराही पासी सपत्ती विशेष
पोटी नसे वश जैतपाळ .. . .
तव गुरुराये महाराष्ट्रीया वाणी । वेदान्तु कथोनी तोखविला
विवेकसिधू पै नाम सबोधीली । तोची लोकी आली आजवेरी "

वरील उताऱ्यात जैतपालाच्या हकीकती शिवाय मुकुद

राजाची गुरुपरंपरा दिली आहे. ती विवेकसिंधूंतील परंपरेशी बरोबर जुळते. फक्त एकच नवीन गोष्ट मेघचंदानें दिली आहे. मुकुंदराजांचे गुरु रघुनाथ यांचा नागेन्द्र या नांवाचा दुसरा एक शिष्य होता. या नागेन्द्राच्या परंपरेंतच श्रीचक्रधराचा शिष्य यक्षदेव हा असून यापासूनच महानुभावपंथाच्या तेरा आम्नायांपैकी एक यक्षदेव आम्नाय निघाला, असें श्री. देशपांडे यांचें मत आहे. (सदर लेख). यावरून मुकुंदराज हे चक्रधरापूर्वी होऊन गेले असावेत अथवा समकालीन तरी असले पाहिजेत असें आटतें.

मेघचंदाने जैतपालासंबंधी दिलेली माहिती महाराष्ट्राच्या इतिहासांत अपूर्व आहे. जैतपालाच्या राजधानीचें ठिकाण राजोरा रोहणें हे सांप्रत वऱ्हाडांतील मोर्शी तालुक्यांत राजूररोहीनखेड या नांवाने प्रसिद्ध आहे. जैतपालाचा धाकटा बंधु महादेव व पुतण्या सारंगु–ज्याला पुढे जैतपालाने दत्तक घेऊन आपलें राज्य दिलें–यांचा महाराष्ट्राच्या इतिहासांत कोठेंच उल्लेख नसला तरी आंध्रप्रांताच्या इतिहासांत या दोघां पितापुत्रांसंबंधी माहिती उपलब्ध आहे. वरंगळचा आंध्र राजा काकतीय गणपती देव (सन ११९९) याचा मनुमसिद्धो नांवाचा एक मांडलिकअसून तो नेल्लोर येथें राज्य करीत होता. सुप्रसिद्ध तेलगू भारत-कार तिक्कण्णा हा याच मांडलिकाचा मंत्री होता. तिक्कण्णानें आपल्या निर्वचनोत्तर रामायणांत मनुमसिद्धीच्या पराक्रमवर्णन-प्रसंगीं 'महाराष्ट्रसामंत सारंगु' या नांवाने एका महाराष्ट्रीय संस्थानिकाचा उल्लेख केला आहे. याशिवाय 'नेल्लोरदानशासन' भाग ३ नं. ७६ या लेखांत या महाराष्ट्रसामंतासंबंधी बरीच हकीकत आली आहे. त्यावरून चिलकुरी वीरभद्रराव या गृहस्थाने "आंध्रुलचरित्रमु" या तेलगु ग्रंथांत या सामंताचा थोडक्यांत

इतिहास दिला आहे त्यामध्ये सारगाच्या बापाचे नाव महादेव नायक असून तो सन १२१० च्या सुमारास–महादेवाचे लेख सन १२१० ते १२४७ पर्यंत उपलब्ध आहेत – अद्की सीमेवर (गुतुर जिल्हा) राज्य करीत होता असे दिसते या महादेवास (१) सिगलदेव (२) सारगपाणी (३) गोपालदेव असे तीन पुत्र होते त्यापैकी दुसरा पुत्र सारगपाणि हाच यक्षदेव वृद्धान्वयातील जैतपालाचा दत्तक पुत्र असावा वडील बधु जैतपाल महाराष्ट्रात राज्य करीत असताना महादेवाने मुलुखगिरी करून तेलगणाचा काही भाग बळकावला असेल शिवकालीन इतिहासानहि असा प्रकार झालेला आहे शिवाजीचे महाराष्ट्रावर स्वामित्व असताना व्यकोजी तजावरासारख्या दूर प्रातावर आपला अधिकार चालवीत होताच विवेकसिधूतील शके १११० अथवा माधारण सवत्सरावरून शके १११२ हा काल महादेव नायकाच्या वर दिलेल्या कालापासून फार दूर नाही तेव्हा मेघचदाने यक्षदेव वृद्धान्वयात जैतपालासबधाने जी माहिती दिली आहे ती असत्य नसून तेलगू इतिहासावरून तिला सत्याचा आधार आहे हे वाचकास सहज कळून येईल

मुकुंदराजांच्या समाधि

मुकुदराजाच्या समाधि अनेक ठिकाणी आहेत. त्यापैकी, निझाम सस्थानातील आबेजोगाई आणि मध्यप्रातातील बैतुलजवळ खेडले ही ठिकाणे विशेष प्रसिद्ध आहेत आबेजोगाई येथील समाधीसबधी चौकशीअती मला असे समजले की, ती शेदीडशे वर्षांहून जुनी नाही. शिवाय मध्यप्रातातील समाधीच्या सत्यत्वाला, मुकुदराजाचे गुरु व आजेगुरु हरिनाथ याच्या समाधीच्या नजीकपणाचा जो आधार आहे तोहि आबेजोगाई येथे नाही. तसेच जैतपालाचे

प्राचीन राजधानीचें ठिकाण राजूर रोहिनखेड हें आंबेजोगाईपेक्षां बैतुलच्या भागाला जवळचें असल्यामुळें मुकुंदराजांच्या समाधीचें हें दुसरें ठिकाण (खेंडलेंजवळ अंभोर) जास्त विश्वसनीय वाटतें.

मुकुंदराज पुन्हा एकदा

प्रस्तुत लेख सह्याद्रि मासिकात प्रसिद्ध झाल्यावर याच विषयावर श्री वि अ कानोले, डॉ श गो तुळपुळे आणि श्री गो रा गोगटे यानी आपले विचार नियतकालिकातून प्रदर्शित केले त्यापैकी श्री कानोले आणि डॉ तुळपुळे याचे विचार मुकुदराजाच्या कालनिर्णया-पेक्षां स्थळ निश्चितीवर केंद्रित झालेले आहेत मुकुदराजाची समाधि विवेक सिधूतील मनोहर अबानगरी आणि वैनगगानदी यावरून मुकुदराज हे हैद्राबाद सस्थानातील आबेजोगाई या गावचे राहणारे होते, मध्यप्रातात बैतुलजवळ असलेल्या अभोर या गावाशी त्याचा सबध नव्हता असा त्याच्या मताचा निष्कर्ष दिसतो. परतु त्यानी यासबधी आपल्या मताना पोषक म्हणून जे आधार दिलेले आहेत ते पौराणिक आणि दतकथेचे आहेत 'योगेश्वरी महात्म्य' या डॉ तुळपुळचाच्या आधारभूत ग्रथाचे स्वरूप पौराणिक आहे असे स्वतः लेखकच सागतात तेव्हा हा आधार कितपत विश्वस-नीय मानावा हा प्रश्नच आहे विवेकसिधूतील 'शके अकरा-दाहोत्तरू' या ओवींवरून शकसवत्सराचा मेळ बसत नाही, ही गोष्ट जरी मान्य केली तरी पण ती ओवी प्रक्षिप्त म्हणता येईल काय? कारण हा आक्षेप इतरहि कित्येक प्राचीन ग्रथावर येईल अशा चुका नकला करणाऱ्याच्या हातून घडणे सभवनीय असते अथवा विशिष्टकालगणना पद्धतीमुळे अशा चुका होतात परंतु डॉ. तुळपुळे याना कालनिर्णयापेक्षा स्थलनिर्णयाचा प्रश्न जास्त

गुंतागुंतीचा वाटतो. वैनगंगा आणि अंबानगरी बरोबर नृसिंहाचा बल्लाळ आणि त्याचा कुमर जयंतपाळ अशी त्रयी विवेकसिंधूत आली आहे. तेव्हां या सर्वांचा मेळ कसा बसावा? योगेश्वरी महात्म्यांत जैतपाल अथवा जयंतपाल हा जैनराजा होता. त्यानें एक महायज्ञ आरभला आणि सिद्धीच्या मागें लागून साधूचा छळ केला. तेव्हां मुकुंदराजांनीं राजाला चमत्कार दाखवुन साधूना मुक्त केलें आणि राजाकरिनां विवेकसिंधु हा ग्रंथ रचिला- इत्यादि कथा दिली आहे

योगेश्वरी महात्म्यांत आलेल्या वरील कथेंत बरीच विसंगति आहे. जैतपाल हा जर धर्मानें जैन होता तर तो होम किंवा महा-यज्ञ कसा करील.? कारण वैदिक यज्ञयाग हे प्रकार जैनधर्माच्या विरुद्ध आहेत. आंबेजोगाई येथें कलचुरी घराण्यांतील जैत्रपाल नांवाचा एक मांडलिक जैनराजा होता असें जोन्सबर्जेस यांचें मत आहे. तें खरें जरी धरलें तरीपण शक संवत्सराच्या ओंवींतील नांव जैत्रपाल नाही. शारंगधर असें आहे. ती ओंवी अशी आहे:- 'शके अकरा दाहोत्तरू। साधारण संवत्सरू। राजा शारंगधरू। राज्य-करी.' ही ओंवी कांहीं हस्तलिखित पोथ्यांत आहे. छापील पोथींत नाहीं. परंतु छापील प्रतींत जैत्रपालाला राजा या नांवानें संबोधिलें नाहीं. तेव्हां शके ११९० यावर्षी शारंगधर राजा राज्य करीत होता. या शारंगधराचा उल्लेख योगेश्वरी महात्म्यांत नाहीं. दुसरें असें कीं मनोहर अंबानगरी ही मुकुंदराजाचे गुरूचे गुरु हरिनाथ यांचें राहण्याचेंगांव होतें. विवेकसिंधूत या नाथपंथी योग्यांचे वर्णन आलेलें आहे. अशा प्रसिद्ध साधूची समाधि आंबेजोगाईस कां नाहीं? तसेंच त्याचा शिष्य म्हणजे मुकुंदराजाचा गुरु रघुनाथ याचीहि समाधि तेथें नाहीं. या समाधि मध्यप्रांतांतील अंभोर या

गावाजवळ आहेत.

आबेजोगाई हे गाव सिघणयादवाचा सेनापति खोलेश्वर याची जहागीर अथवा सस्थान होते असे लेखावरून दिसते खोलेश्वरामुळे या गावाला यादवकाली बरेच वैभव प्राप्त झाले होते अद्यापहि त्या गावात खोलेश्वराचा एक मठ दाखविण्यात येतो त्या मठात खोलेश्वराच्या प्रशस्तिपर असा एक शके ११६२ चा शिलालेख आहे यानतर बहुधा कृष्ण अथवा महादेवाच्या राजवटीत महानुभाव पथ सस्थापक चक्रधर स्वामी यानी एकदा आब्याला भेट दिली होती असे लीळा चरित्रावरून स्पष्ट दिसते त्यावेळी या गावाला खोलनायकाचे आबे—जोगाईचे नाही—'या नावाने प्रसिद्ध मिळाली होती चक्रधर स्वामी या लीळेत खोल-नायकाचा-अर्थात् आब्या बरोबर उल्लेख करतात, पण मुकुदराजा-चा करीत नाहीत मुकुदराजाचे या गावी वास्तव्य असते तर चक्रधरानी त्याचा उल्लेख अवश्य केला असता कारण योगेश्वरी महात्म्यात मुकुदराजानी जैत्रपालराजाला याच गावात चमत्कार दाखवून त्याच्या छळातून साधूची मुक्तता केली होती आणि ही गोष्ट फार जुनी नव्हती खोलेश्वरा पूर्वी सुमारे पन्नासवर्षे विवेक-सिधूची रचना झाली होती चक्रधर स्वामीनी लीळा चरित्रात साधु सत्पुरुषाचे वेळोवेळी उल्लेख करून त्याच्या अद्भुत चमत्काराचे वर्णन केले आहे नाथपथी योग्यासबधी तर असे उल्लेख फार आहेत गोरखनाथ, अदडीनाथ इत्यादि नाथपथी योग्याचा ते फार आदराने उल्लेख करतात अशा स्थितीत मुकुदराजानी जैत्र-पालराजा समोर केलेल्या अद्भुत चमत्काराची प्रसिद्धि प्रत्यक्ष आब्याला भेट दिल्यावर चक्रधराच्या स्मरणात राहिली नसावी हे सभवत नाही डॉ तुळपुळे यानी आपल्या लेखात शारगधर

राजाचा मुळींच उल्लेख केला नाहीं. तसेंच शारंगधर आणि जैत्र-पाल यांचा परस्पर संबंध काय होता हेंहि सांगितलें नाहीं. या दृष्टीनें मेघचंदानें यक्षदेववृद्धान्वयांत दिलेली माहिती महत्त्वाची असून मुकुंदराजाच्या कालनिर्णयाला उपयुक्त आहे. डॉ. तुळ-पुळे यांच्या लेखासंबंधीं या प्रमाणें विचार केल्यावर आतां श्री. गोगटे यांच्या लेखाकडे वळूं. श्री. गोगटे यांचा 'आद्यकवि कोण? मुकुंदराज कीं ज्ञानेश्वर ?, हा लेख चित्रमयजगत् मासिकाच्या जून १९५० या अकांत प्रसिद्ध झाला. या लेखांत श्री. गोगटे यांनी आद्य कवीचा मान मुकुंदराजाला न देतां ज्ञानेश्वरांना दिला आहे. आणि त्या करितां त्यांनी इतर साधनांचा विचार न करितां ज्ञानेश्वरांचा अमृतानुभव आणि मुकुंदराजाचा विवेक सिंधु या दोन ग्रंथांतील ओव्यांची परस्पर तुलना करून साम्यस्थळें दाखविलीं आहेत. पण गंमत अशी कीं, मी वर ज्या ओंव्या दिल्या आहेत नेमक्या त्याच ओंव्या श्री. गोगटयांनीं तुलनेसाठी घेऊन त्यांना पोषक म्हणून कांहीं ओंव्या दिल्या आहेत. आणि ज्या साम्यस्थळांच्या आधारें मी मुकुंदराजाला आदिकवि ठरवून ज्ञानेश्वरांना नंतरची जागा दिली आहे. त्याच्या उलट गोगटयांनीं त्याच साम्य स्थळांच्या आधारा वर ज्ञानेश्वरांना आदिकवीचा मान देऊन मुकुंदराजांनीं त्यांच्या कल्पनांची उसणवारी केली असें सांगितलें आहे. आणि ही उसणवारी सिद्धकरण्यासाठीं त्या ओंव्यांतील कल्पना ज्ञानेश्वरी ठशाच्या आहेत असें त्यांचें म्हणणें आहे. परंतु एकंदर प्रकरणावरून विचार केल्यास श्री. गोगटयांचें मतपटत नाही. कारण एक तर दहापांच ओंव्यांवरून अमक्याच्या ठशाच्या त्यांतील कल्पना आहेत हें सांगणें कठीण. दुसरें असें कीं उसणवारी करण्यासाठीं त्या ग्रंथाला प्रथितयश यावें लागतें आणि

त्या करिता काही कालावधि जावा लागतो परतु विवेक सिधूतील मुसलमानी शद्बाच्या अभावावरून श्री गोगटे मुकुदराजाला ज्ञानेश्वर समकालीन अथवा अदमासे पन्नास वर्षाचा कालावधी देतात हें कसे सभवनीय आहे ? ज्ञानेश्वरानतर लवकरच महाराष्ट्रात मुसलमानाची राजवट सुरू झाली ह्या आरभीच्या कालात सबध महाराष्ट्र एका महान् सकटात सापडून ज्ञानेश्वराचे ग्रथच जेथे लुप्तप्राय झालेले होते, तेथे त्या ग्रथाचा अभ्यास करून उसणवारी करण्याला वाव कुठे होता ? परतु ह्या सुमारास मुकुदराजाच्या विवेकसिधूचीच प्रसिद्धि इतकी झाली होती की, गुरुचरित्रकार सरस्वती गगाधराने मुकुदराजाचे अनुकरण करून आपला ग्रथ रचिला हें मी वर दाखविलेच आहे आणखी दुसरे असे की, उसणवारी करण्याचाच मुकुदराजाचा विचार असता तर ज्ञानेश्वरी सारख्या लोकप्रिय अलौकिक ग्रथातील सुदर काव्यमय कल्पनाची उसणवारी करण्याला त्याना कोणती अडचण होती ? तसा प्रकार पुढे श्री एकनाथानी नाही का केला ? मुकुदराज विवेकसिधूत "शाकरोक्ति बरी । मी बोलिलो मराठी वैखरी" असे सागतात म्हणजे शकराचार्याचे अद्वैत तत्वज्ञान विशद करणारा त्याच्याकाळी एकहि ग्रथ मराठीत नव्हता ते काम त्यानी पहिल्याने केले परतु ज्ञानेश्वरानी जर ते कार्य आधीच करून ठेवले होते तर पुन मुकुदराजाना उसणवारी करून त्याच स्वरूपाचा ग्रथ रचण्याची आवश्यकता काय होती ? यावरून मुकुन्दराज ज्ञानेश्वरा पूर्वी होऊन गेले याच मताला बळकटी येते सद्गुरु निवृत्तिनाथ यानी ज्ञानेश्वरीनतर विवेकसिधूसारखा स्वतत्र ग्रथ रचण्याची ज्ञानेश्वराना आज्ञा केली या आख्यायिकेत या दृष्टीने बरेच तथ्य असावे असे वाटते मुकुदराजाची गुरु परपरादेखील ज्ञानेश्वरा–

पूर्वी मुकुंदराज होऊन गेले या मताला पोषकच ठरते, ज्या नाथ परंपरेचा मुकुंदराजांनी आपल्या ग्रंथांत उल्लेख केला आहे ती ज्ञानेश्वर पूर्वकालीन वाटते. कारण आदिनाथानंतर मच्छींद्र गोरखनाथादि व्यक्ति मुकुंदराजाच्या परंपरेत नाहींत. या व्यक्तींना प्रसिद्धि मिळण्यापूर्वी ज्या नाथपरंपरा अस्तित्वांत होत्या त्यांपैकी एका परंपरेंतले मुकुंदराज होते. मच्छींद्र–गोरखनाथाना प्रसिद्धि मिळाल्यावर–आणि ही प्रसिद्धि ज्ञानेश्वरांच्या योगानें फार झाली-इतर परंपरा लुप्त झाल्यासारख्याच झाल्या. ज्ञानेश्वरांनतर इतर परंपरांचें नांवहि ऐकू येत नाहीं. तेव्हां या दृष्टीनें मुकुंद–राजाचा काल ज्ञानेश्वरानंतर ठरवितां येत नाही. याखेरीज श्री. गोगटयांनीं शक, शारंगधर आणि जैत्रपाल यांच्या संबंधानें मुकुंद राजाचा काल ठरवितांना कांहीच विचार केला नाही. मुकुंद–राजाबरोबर त्यांच्या कालाचा विचार करणें आवश्यक आहे यावरून श्री. गोगट्यांचें मत सयुक्तिक वाटत नाही.

——०——

महानुभाव आणि लिंगायत पंथ

प्रभातिसपन्न कवीच्या अभिजात काव्यामुळे ज्याप्रमाणे त्याच्या आश्रयदात्याला सत्कीर्तीचा लाभ होतो, त्याचप्रमाणे कित्येक वेळा धार्मिक छळाच्या नांवाखाली एखाद्या राजाची सकारण वा अकारण अपकीर्ति होते या अपकीर्तीला अर्थात् ज्या धर्माच्या अनुयायाना छळाचे चटके बसतात, त्याच्या लिखाणामुळे प्रथमत वाचा फुटते आणि त्या धर्मप्रसाराबरोबर तीहि पसरते आणि टिकून राहते

कलचुरी घराण्यातील कल्याणीचा राजा विज्जल व देवगिरीच्या यादव वशातील शेवटचा राजा रामदेव याना अनुक्रमे लिगायताच्या आणि महानुभावाच्या धार्मिक ग्रथात अशा प्रकारे बरीच प्रसिद्धि मिळाली आहे ★ लिगायत पथाचा सस्थापक बसव आणि राजा विज्जल याच्यामधील नाते सेव्यसेवकाचे असल्यामुळे, वसवाच्या धार्मिक आदोलनाला पुढें राजकीय बडाचे स्वरूप प्राप्त झाले आणि त्या बडाचे दुष्परिणाम दोघाना सारखेच भोगावे लागले त्यामुळे कदाचित् विज्जल आणि बसव ही जोडी इतिहासात प्रसिद्ध झाली असावी अशा प्रकारची प्रसिद्धि रामदेवाला अजून मिळाली नाही याचे कारण एक तर रामदेव आणि महानुभावपथप्रवर्तक चक्रधर याच्यामधील लढा वरच्याप्रमाणे

★ 'एन्शट इडिया'– एस के आयगार, पृ ७६८-६९, तसेच 'लीलाचरित्र' आणि 'स्मतिस्थळ' यातील रामदेवासबधाचा उल्लेख पाहा.

राजकीय स्वरूपाचा नव्हता; दुसरें असें की, तत्कालीन आणि आणि तदनंतरचे समग्र महानुभाव वाङ्मय अजून प्रकाशित झालें नाहीं. पुढे कदाचित् अप्रकाशित ग्रंथांना प्रकाशनाचा लाभ झाला तर रामदेव यादव या बाबतींत विज्जलाला हार जाणार नाहीं असें वाटतें.

वस्तुत: समकालीन ताम्रपट आणि इतर कवीच्या ग्रथांतील उल्लेख यावरून विज्जल आणि रामदेव हे दोघेहि परमतसहिष्णु आणि प्रजाहितदक्ष राजे होते असें दिसतें. विज्जल स्वत: जैनधर्मानुयायी होता. तरी पण त्यानें आपल्या कारकीर्दीत जैनांप्रमाणेंच वैष्णव आणि शैव यांच्या मंदिरांना आणि उपासकांना इनाम जमिनी आणि इतर देणग्या दिल्या होत्या, असें शिमोगा जिल्ह्यांतील बलगम्वे ताम्रपटावरून आढळून येतें. विज्जलाप्रमाणें रामदेव यादवाच्या अमदानीत देखील वैदिक ब्राह्मण आणि संस्कृत पंडित यांच्याप्रमाणें वारकरी सांप्रदायाचें उपास्यदैवत श्रीविठ्ठल आणि मराठी कवि याचा योग्य परामर्श घेण्यांत येत असे, असें चौऱ्याशी आणि इतर तत्कालीन लेखांवरून समजतें. रामदेवाच्या न्यायप्रियतेसंबंधाने संतशिरोमणि ज्ञानेश्वरमहाराज यांनी 'सकल कला निवासु, न्यायातें पोषी क्षितीशु' असे गौरवपर काढलेले उद्‌गार तर प्रसिद्धच आहेत.

परंतु या दोघांवर लिंगायत आणि महानुभाव ग्रंथकारांनी आपल्या ग्रंथांत उलट आरोप केले आहेत. कर्नाटकांतील चालुक्यांचें राज्य विज्जलाने अन्यायाने बळकाविलें आणि आपल्या राज्यांत नास्तिकपणाचा कळस केला, असें लिंगायत ग्रंथकार म्हणतात. महानुभावांच्या ग्रंथांतील वर्णनावरून तर रामदेवाने विज्जलावरहि ताण केली आहे. त्याने राज्याच्या खऱ्या वारसाचे म्हणजे आमण-

देवाचे डोळे काढून गादी मिळविली असे लीलाचरित्रातील ७२५ व्या लीलेवरून स्पष्ट दिसते लीलाचरित्र आणि स्मृतिस्थळ यातील इतर उल्लेखावरून तर रामदेवाच्या कारकीर्दीत महानुभावाना बराच उपसर्ग झाला असावा असे आढळून येते तेव्हा लिगायताप्रमाणेच महानुभावाचे मतहि समकालीन राजासबधी बरेच प्रतिकूल होते असे म्हणण्यास हरकत नाही या बाबतीत ज्याप्रमाणे या दोन भिन्न पथाच्या अनुयायाच्या मतामध्ये साम्य आहे त्याचप्रमाणे त्याच्या प्रमुख आचार्यांच्या चरित्रात आचार-विचारात आणि तत्त्वज्ञानात एकप्रकारे विलक्षण साम्य आढळून येते प्रस्तुत स्थळी अशा प्रकारची साम्यस्थळे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे

पंचकृष्ण आणि पंचाचार्य

महानुभाव आणि लिगायत हे दोन्ही उपासनाप्रधान पथ असले तरी त्याची उपास्यदैवते भिन्न आहेत परतु ज्या प्रमुख अवताराच्या कृपाप्रसादामुळे हे दोन भिन्न पथ उदयास आले, त्याच्या सख्येत महाभारत व भगवद्गीता याच्या अध्यायाच्या सख्येप्रमाणे एकवाक्यता आहे या सृष्टीमध्ये परमेश्वर युगायुगाच्या ठायी अवतार घेऊन भक्ताचा उद्धार करतो, अशी महानुभावाची समजूत असली, तरी पण आतापर्यंत मुख्य पाचच अवताराना त्याच्या धर्मांत मान्यता मिळाली आहे कृष्ण, दत्त, चक्रपाणी अथवा चागदेव राऊळ, गोविद प्रभु अथवा गुडम राऊळ आणि चक्रधर अथवा चागदेव राऊळ हेच ते पाच अवतार होत याना महानुभाव 'पचकृष्ण' या नावाने सबोधतात सिद्धान्तसूत्रासारखे वेदतुल्य धार्मिक ग्रथ आणि इतरहि महानुभाव वाङ्मय यामध्ये या पचकृष्णाना आरभी नमन केलेले असते तसेच त्याची

चरित्रेंहि महानुभावग्रंथकारांनी गायिलेलीं उपलब्ध आहेत.

महानुभावांप्रमाणेच लिंगायत लोकांत देखील ह्या पांच अवतारांच्या कल्पनेला फार महत्व आहे. हे पांच अवतार म्हणजे शिवाची सद्योजात, वामदेव इत्यादि पांच मुखें होत. या पांच मुखांनी निरनिराळ्या युगांत निरनिराळी नांवें धारण करून जीवांचा उद्धार केला अशी त्यांची समजूत आहे. या मुखांना ते आचार्य म्हणतात. या आचार्यांनी कलियुगांत रेवणसिद्ध, मरुळ-सिद्ध, एकोराम, पंडिताराध्य आणि विश्वाराध्य अशीं नांवें धारण करून लिंगायत धर्माची स्थापना केली. लिगायतांच्या दीक्षा-लग्नादि धार्मिक विधींत या पांच आचार्यांची पंचकलशांच्या रूपाने स्थापना करण्यांत येते. आणि आरंभीं त्यांची पूजा झाल्यावर मग मुख्य विधीस आरंभ होतो; इतकें महत्व या पांच आचार्यांना या पंथांत आहे.

चक्रपाणी आणि अल्लमप्रभु

महानुभावांचे तिसरे अवतार म्हणजे चक्रपाणी अथवा चांगदेव राऊळ आणि लिंगायत पंथांतील शून्य सिंहासनाचे पहिले आचार्य अर्थात् अल्लमप्रभु, या दोघांच्या आयुष्यांतील चमत्कारांची वजा-बाकी केल्यावर ज्या प्रमुख घटना शिल्लक राहतात त्यांमध्ये परस्पर साम्य इतकें आहे कीं, त्यांचें मूळ एकच असावें असें वाटतें. उदाहरणार्थ, दोघांच्या आई-बापांना पुत्रसंतान नसल्यामुळें नवससायास करावे लागतात. अल्लमप्रभु शेवटपर्यंत नैष्ठिक ब्रह्मचर्य पाळतो. चक्रपाणीच्या वडिलांनीं त्यांचें लग्न जरी केलें होतें तरी पण त्याने आपली ब्रह्मचर्याची प्रवृत्ति शेवटपर्यंत सोडली नाहीं. तसा प्रसंग येतांच मातापुरास गमन केलें. पार्वतीनें अल्लमाच्या ब्रह्मचर्याची परीक्षा पाहण्याकरितां शांबरी मायेस

निर्माण केले. त्या मायेने बिलवळी देशातील राजकन्येचे रूप घेऊन मधुकेश्वराच्या देवळात विरक्त अल्लमप्रभु बसला असताना समागमाची याचना केली. राजकन्या मायेची ही विनती अर्थात् अल्लमाने अमान्य केली तेव्हा राजकन्येने जास्तच हट्टास पेटून अल्लमाला स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला, त्यावेळी अल्लम गुप्त झाला अशासारखाच प्रकार चक्रपाणी–चरित्रातहि आहे चक्रपाणी द्वारावतीला गुफेत बसले असताना काऊरळीची प्रसिद्ध योगिनी वेश्या कामाख्या गुफेच्या दारी येते आणि 'मजला रति द्यावी जी' असा त्याला आग्रह करते तिची ही विनती अर्थात् चक्रपाणी अमान्य करतात तरी ती आपला आग्रह सोडून देत नाही. हा आग्रह सात अहोरात्र चालू असतो. शेवटी त्याला स्पर्श करण्यासाठी ती आत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न करते, त्या वेळी चक्रपाणी आपला देह विसर्जन करतात अल्लमप्रभूने आपले अवतारकार्य जरी कर्नाटकात केलें तरी पण त्याची समाधि महाराष्ट्रात हैद्राबाद सस्थानातील भूम या गावी आहे ही समाधि लिगायतपद्धतीची नाही महानुभावाच्या पूजास्थानासारखी ओटयाच्या आकाराची आहे. आणि त्या समाधीचे पुजारी लिगायत असून ते दत्ताची उपासना करतात, ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे तसेच एकनाथमहाराजाचे गुरु जनार्दनस्वामी याना अल्लमप्रभूचा उपदेश होता असे कै भावे यानी महाराष्ट्रसारस्वतात एक विधान केले आहे, ते विचार करण्यासारखे आहे

चक्रधर आणि बसव

चक्रधर आणि बसव हे दोघे जातीने ब्राह्मण असून यानी वैदिक कर्मकाड आणि चातुर्वर्ण्य याचे विरोधी पथ स्थापन केले दोघानाहि जातिभेदामुळे निर्माण झालेली विषमता मान्य नव्हती

स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांच्या बरोबरीचा असून पुरुषांप्रमाणेंच त्यांना-हि मोक्षाधिकार आहे अशी दोघांची समान विचारसरणी होती. संस्कृत विद्येचें महत्त्व दोघांनाहि मान्य नव्हतें. ते आपल्या पंथांचा प्रचार देशी भाषेंतच करीत, इतकेंच नव्हेंतर आपल्या अनुयायांनी ग्रंथरचना देशी भाषेंतच करावी असा त्यांचा दंडक असे. बसव हा विज्जलाचा प्रधान असून राजाशीं त्याचें शालकाचें नातें होतें चक्रधरहि पूर्वायुष्यांत भडोच येथील प्रधानाचा पुत्र होता. इतकेंच नव्हेतर कांही दिवस त्याला राजैश्वर्यहि उपभोगावयास मिळालें. प्रचलित धर्मसमजुतीविरुद्ध त्यांनीं आपल्या मतांचा प्रचार आणि प्रसार करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें दोघांनाहि शेवटी राजक्षोभाला बळी पडावें लागलें.

आचारविचार

हे दोन्ही पंथ सामाजिक विषमतेच्या विरुद्ध आहेत. हें वर सांगितलेंच आहे. विशेषतः स्त्रीशूद्रांसंबंधीं उभय पंथसंस्थापकांचें धोरण उदार होतें. लिगायत पंथांत स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेंच पंथाची दीक्षा देण्यांत येते. महानुभाव हे संन्यासमार्गी असल्यामुळें स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेंच संन्यास घेण्याचा अधिकार आहे. परंतु दोन्ही पंथांत स्त्रिया मासिक विटाळ पाळीत नाहींत. तात्त्विक दृष्टया हे दोन्ही पंथ मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध आहेत. ★ परंतु आचा-रांत मूर्तिपूजेचा अन्तर्भाव त्यांनीं केला आहे. लिंगायत लोक ज्याप्रमाणें शिवालयांत जाऊन शिवलिंगाची पूजा–अर्चा करतात त्याप्रमाणें महानुभावहि संबंधी पाषाणाच्या मूर्ति बसवून पूजा करतात. या दोन्ही पंथांत अग्नीची वैदिक उपासना अमान्य अस-

★ए हॅण्डबुक ऑफ वीरशैविझम.–प्रोफेसर नंदिमठ. पृ. ५३.

त्यामुळे त्यांचे प्रेतसंस्कार अग्निविरहित होतात त्यामुळेच प्रेते पुरण्याची चाल पडली असावी या दोन्ही पंथांनी शिखासूत्राचा त्याग केला असून इतर धार्मिक संस्कारांनाहि सोडचिट्ठी दिली आहे लिंगायतात लग्नपद्धति आहे, पण ती वैदिक नाही त्यांच्यात बरेच पोटभेद आहेत त्यांपैकी निराभारी, वीरशैव अथवा लिंगायत महानुभावांप्रमाणेच लग्न न करता सन्यस्त वृत्तीने राहतात महानुभाव हा सन्यासप्रधान पंथ असल्यामुळे लग्नसंस्काराचे त्यांना कारण नाही.

तत्त्वज्ञान

दक्षिणेत दहाव्या शतकानंतर जे पंथ उदयास आले त्यांच्या प्रवर्तकांनी तत्त्वज्ञानावर विशेष भर न देता भक्तिमार्गाचा प्रामुख्याने अवलंब केला रामानुज, मध्वादि थोर आचार्य तसेच लिंगायतादि अवैदिक पंथप्रवर्तक यांनी आपापल्या सांप्रदायाची उभारणी भक्तीवरच केलेली दिसून येते परंतु उपनिषदे आणि ब्रह्मसूत्रादि वेदान्तग्रंथांना धार्मिक प्रामाण्य आणि लोकप्रियता प्राचीनकालापासून लाभल्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या साहाय्याखेरीज निर्भेळ भक्तीवर आपल्या सांप्रदायाची उभारणी जर केली तर त्यांना लोकांच्या आदरास मुकावे लागेल, ह्या जाणिवेमुळे हे पंथ प्रवर्तक तत्त्वचर्चेच्या खटाटोपात पडले असावेत असे वाटते रामानुजमध्वादि आचार्य वैदिक धर्माचे विशेषत ब्राह्मण्याचे अभिमानी असल्यामुळे तसेच ते संस्कृत विद्येत निष्णात पंडित असल्यामुळे आपल्या भक्तीला जुळेल अशी मतप्रणालि त्यांना प्रस्थानत्रयीतून काढता आली आणि त्याकरिता त्यांनी विरोधि वचनांची आपल्याला अनुकूल अशी फिरवाफिरव केली परंतु चक्रधर आणि बसव यांची भूमिका आणि योग्यता आचार्यांच्या मानाने जरा भिन्न

होती. हे दोघे रामानुजादि आचार्यांप्रमाणें जसे थोर संस्कृत पंडित नव्हते, तसेच ब्राह्मण्याचे अभिमानीहि नव्हते. म्हणूनच त्यांच्या वचनांत शास्त्रीय पद्धतीला अनुसरून सुसंगत मांडलेली अशी विशिष्ट मतप्रणालि आढळत नाही. लिंगायत पंथाच्या उदयकालीं म्हणजे १२ व्या शतकांत जे वचनग्रंथ निर्माण झाले त्यांवरून या पंथाचा कल अद्वैताकडे होता असें दिसतें. परंतु पुढे पुढे श्रीकंठनीलकंठासारखे जे थोर पंडित या पंथांत उदयास आले, त्यांनीं अद्वैताऐवजीं विशिष्टाद्वैताचा पुरस्कार केला असें डॉ. नंदिमठ यांचें मत आहे.★ डॉ. भांडारकरहि लिंगायत पंथ विशिष्टाद्वैताचा पुरस्कर्ता आहे असें म्हणतात.$ परंतु महानुभावांच्या तत्त्वज्ञानासंबंधीं थोडा मतभेद दिसून येतो. श्री. वा. ना. देशपांडे हे महानुभावपंथप्रवर्तक चक्रधरांनी "सिद्धांतसूत्र पाठामध्यें मध्वाचार्यांच्या द्वैतवादाचाच अनुवाद केलेला आहे" असें म्हणतात; आणि त्यासाठीं "जीवेस्वरास्वामीभृत्यसंबंध हा अनादींचा" (विचार १२४) या सूत्राचा आधार देतात. मरंतु हें मत बरोबर आहे असें वाटत नाही. सिद्धांतसूत्रपाठांत मध्वाचार्यांना मान्य नसलेली माया ठसक्यांत वावरते. तसेंच "परमेश्वरू नीर्वेव निराकारु असे", "ज्ञानि यां ब्रम्हीभूत करीति", "ज्ञानियांसि मोक्ष देति"; "ज्ञानियां ब्रम्ही मिसळे, बुडीदे; भक्त भेदें अनुभवी की अभेदे अनुभवी ऐसे विकल्प तेथ करू नएति" इत्यादि वचनें द्वैतमताच्या उघड उघड विरुद्ध आहेत. त्यांची संगति कशी लावावयाची ? तसेंच "ब्रह्म माया ईश्वरू ऐसा त्रिअंशु परमेश्वरु

★ ए हॅण्डबुक ऑफ् वीरशैविझम् पृ. ९५

$ वैष्णविझम् अॅण्ड शैविझम्.

एकु अति" ही त्र्यश परमेश्वराची कल्यना मध्वाचार्यपेक्षा रामा-नुजमताला जवळची आहे त्या मतात चित्, अचित् आणि ईश्वर असे परब्रह्माचे तीन भाग अथवा अश मानले आहेत यावरून हा पथ मध्वाचार्यांच्या द्वैतमताचा पुरस्कर्ता आहे, हे मत टिकत नाही पण या सर्वापेक्षा या ग्रथात एक विशेष गोष्ट सागितली आहे, ती म्हणजे आद्य मलाची कल्पना ही कल्पना रामानुजमध्वाना समत नाही या कल्पनेचा पुरस्कार शैवसिद्धान्तात प्रामुख्याने केलेला आढळून येतो लिगायत तत्त्वज्ञानानातहि ती वावरते आणि महानुभावात तर तिला बरेच महत्वाचे स्थान मिळाले आहे यावरून तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत उपास्य दैवते भिन्न असूनहि हे दोन पथ जवळ जवळ येतात

असो, महानुभाव आणि लिगायत पथाच्या आचारविचा-रादि बाबतीत वर सागितल्याप्रमाणे परस्पर साम्य आणि एक-वाक्यता आढळून आली, तरी प्राचीन काली त्याचा परस्परसबध अथवा दळग वळग चालू असल्याचे ग्रथावरून तरी दिसत नाही चक्रधराला लिगायत पथासबधी माहिती असावी असे त्याच्या लीलाचरित्रावरील उद्गारावरून दिसते वरगल प्रदेशी त्याचे वास्तव्य असताना सदर्थु मालु आणि तेली याच्या आदरातिथ्याचा त्याने स्वीकार केला होता त्या प्रसगाना अनुसरून त्याने काढ-लेले "एया लिगा माझे घरी सोमनाथु आला मल्लीनाथु आला, बाई, तो साप्रदायकु पूजा जाणे", इत्यादि उद्गार लक्षात ठेवण्या-सारखे आहेत यावरून त्याला या शैवपथाची माहिती असावी असे वाटते

महानुभाव आणि लिगायत मतानुयायानी धार्मिक आणि सामाजिक दृष्टया केलेली कामगिरी मोलाची तर आहेच, पण

त्याखेरीज त्यांनीं मोठ्या प्रेमाने आणि अभिमानाने मराठी आणि कानडीसारख्या देशी भाषांची केलेली सेवा अपूर्व आहे. महदंबा आणि महादेवी अक्का या दोन थोर कवियित्री मराठी आणि कानडी वाङमयांत आपल्या तेजाने चमकतातच; पण त्याखेरीज भास्करभट्ट, केसोबास नरेंद्र पंडित यांसारखे महानुभाव कवि आणि राघवांक, हरिहर, भीमकवि, चामरस सारखे लिंगायत ग्रंथकार मराठी आणि कानडी वाङमयांत ललामभूत झाले आहेत. त्यांनी आपल्या अभिजात वाङमयकृतींनी रसिकांवर थोर उपकार केले आहेत. त्या उपकारांची फेड त्यांच्या ग्रंथांच्या अभ्यासानेच होणार आहे.

भारत–इतिहास–संशोधक-मंडळपुणें यासंस्थेच्या वार्षिक सम्मेलन प्रसंगीं वचलेला निबंध.

द्राविड सीमांवरील मराठी

डॉ. ग्रियर्सन यानी आपल्या *Linguistic Survey of India* या ग्रथाच्या सातव्या विभागात मराठीच्या प्रातिक बोलीचे विवेचन केले आहे आणि त्याकरिता कोकणी, वऱ्हाडी, नागपुरी, हळबी इत्यादि पोटभाषाचे ठिकठिकाणी नमुने देऊन त्या त्या बोलीचे स्वरूप विशद करण्याचा त्यानी प्रयत्न केला आहे या प्रातिक भेदापैकी, वऱ्हाडीच्या विवेचनात हैद्राबाद सस्थानातील मराठीचा नाममात्र उल्लेख करण्यात आला आहे यावरून कदाचित् ह्या सस्थानातील मराठीचे नमुने त्याना मिळाले नसतील अथवा प्रातिक भेदाच्या दृष्टीने मराठवाड्यातील मराठी वऱ्हाडी पासून भिन्न नसावी अशी कदाचित् त्याची समजूत झाली असेल भौगोलिक दृष्टचा मराठवाड्यातील औरगाबाद, परभणी, नांदेड या जिल्ह्यातील काही तालुक्याच्या सीमा वऱ्हाड प्राताच्या सीमेशी जरी एकरूप झाल्या आहेत तरीपण, त्यावरून या सस्थानातील मराठीच्या विस्तृत कार्यक्षेत्राच्या मानाने ही अभिन्नत्त्वाची समजूत चुकीची ठरण्याचा बराच सभव आहे उदा. मी जातो असा पुल्लिगी प्रयोग स्त्रियाच्या तोडी वऱ्हाडी भाषेत सहज येतो. हा प्रकार मराठवाड्यातील मराठीत सहसा आढळत नाही तसेच ळ बद्दल य उदा, डोळा जवळ, माळी या बद्दल डोया, जवय, मायी, हा वऱ्हाडीचा विशेष इकडे आढळत नाही

पण या खेरीज या संस्थानांतील मराठी भाषेचें दुसरें एक वैशिष्टय लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. येथील मराठवाड्याच्या दक्षिण आणि पूर्वेकडील सरहद्दींना अनुक्रमें कानडी आणि तेलंगी या द्राविडी भाषांच्या सीमा भिडलेल्या दृष्टीस पडतात. याप्रमाणें या तीन भाषांचा त्रिवेणी संगम याच सस्थानांत आढळून येतो. भाषादृष्टया हें या सस्थानाचें वैशिष्टय आहे, असें म्हणतां येईल. द्राविडी भाषांच्या शेजारधर्माचा परिणाम मराठवाड्यांतील मराठीवर होणें शक्य आहे; आणि प्राचीन मराठी शिलालेख आणि ग्रंथ यांवरून तसा तो झालेला आहे असे वाटतें. तेराव्या शतकांतील वारकरी सांप्रदायाचे आद्यप्रवर्तक ज्ञानेश्वर महाराज यांचा लोकोत्तर काव्यांरावो घ्या अथवा कविश्वराचार्य भास्कर-भट्ट बोरीकर, नरेंद्र पंडित, केशवराव सूरी इ. महानुभाव थोर कवींचे काव्यग्रंथ घ्या, या सर्व वाङमयांत कानडी तेलगु शब्दांचे बरेंच वैपुल्य आढळून येतें. उदा. मातु, हुडे, हरळु, बोनें गुंडे, उळिग इ. पुष्कळ शब्द विशेष बदल न होतां मूळ स्वरूपांतच तत्कालीन ग्रंथांत सांपडतात. इतकेंच नव्हें तर, "पन्नासिले हें गगनांचे हुडे." यांतील पन्नासिले हें पन्नु रचना करणें या तेलगु धातूवरून बनविलेलें भूतकालचें रूप अशासारखे प्रकारहि कोठे कोठें दिसतात.

मराठीवाङमयाच्या आरंभकालापासून एकनाथ दासो-पंतांच्या कालापर्यंत बहुतेक सर्व कवींची जन्मभूमि अथवा कर्मभूमि हा मराठवाडाच असल्यामुळें, इतकेंच नव्हे तर, कै. भावे यांचें मत मान्य केल्यास, या मराठवाड्यांतच मराठी भाषेचा उगम आणि विकास झाला असल्यामुळें तत्कालीन मराठी भाषा आणि वाङमय यामध्यें शेजारी वावरणाऱ्या कानडी तेलगु शब्दांचें वैपुल्य

आढळून येते. शेजारधर्माचा परिणाम हे कारण काही अशी जरी बरोबर असले, तरीपण, याहिपेक्षा दुसरे एक बलवत्तर कारण होते असे मला वाटते ते कारण म्हणजे, यादवाच्या पूर्वी महाराष्ट्रावर राष्ट्रकूट, उत्तर चालुक्य आणि काही अशी काकतीय याची सत्ता हे होय देवगिरीच्या यादवाच्या अमदानीत विशेषत 'यदुवश विलासु सकलकला निवासु न्यायाते पोषी क्षितीशु' अशा रामचद्र यादवाच्या वैभवसपन्न कारकीर्दीत ज्याप्रमाणे मराठी भाषा आणि वाङमय याना राजाश्रय मिळून मराठी साहित्याची भरभराट झाली त्याचप्रमाणे मालखेडच्या राष्ट्रकूटानी, तसेच कल्याणीच्या चालुक्यानी कानडी भाषा आणि साहित्य याचा मोठ्या अभिमानाने पुरस्कार केला कानडी साहित्यातील कविराजमार्ग हा आदि ग्रथ राष्ट्रकूट वशातील नृपतुग राजाने रचल्याबद्दल प्रसिद्धि आहे यादवाच्या सत्तेचा शेवट झाल्यावर पुढे मुसलमानी अमदानीत ज्याप्रमाणे फारशी अरबी भाषाचा परिणाम मराठीवर झाला अथवा अलिकडील इग्रजाच्या राज्यात मराठी भाषेवर इतकेच नव्हे तर, मराठी साहित्यावरहि इग्रजी विद्येचा अभूतपूर्व परिणाम झालेला दिसून येतो, त्याचप्रमाणे राष्ट्रकूट चालुक्याच्या काळात कानडी राजभाषेचा मराठीवर परिणाम झाला असावा या कारणामुळेच मला वाटते, मराठी भाषेच्या आणि साहित्याच्या उगमकाली कानडी तेलगु शब्दाचे प्राचुर्य तत्कालीन मराठीत दिसून येते परतु पुढील भिन्न भिन्न राजवटीत या द्राविडी शब्दाचा लोप होऊन त्या त्या राजभाषेचे शब्द मराठीत घुसले असावेत, असे मराठी भाषेच्या इतिहासा—वरून आढळून येते राष्ट्रकूट चालुक्य आणि काकतीय याच्या उत्कर्षाबरोबर कानडी तेलगी भाषानी आपले कार्यक्षेत्र वाढवून

मराठीची पिछेहाट केली. त्याचप्रमाणें पण, त्याच्या उलट शिव–छत्रपतीच्या राज्यविस्ताराबरोबर आस्ते आस्ते मराठीनें शेजारच्या कानडी आणि तेलगु प्रांतांवर आक्रमण करून त्या भाषांना मागें हटविलें असावें असें गुलबर्गा, बिदर, निजामाबाद, नांदेड आणि आदिलाबाद या जिल्ह्यांतील मराठी, कानडी आणि तेलंगी यांच्या संघर्षावरून दिसून येतें. तत्कालीन मराठीच्या क्षेत्रविस्ताराचा थोडा पुरावा श्री समर्थांनीं स्थापन केलेल्या निजामाबाद आणि एक्केहळी येथील मठांवरून मिळण्यासारखा आहे. आजहि हीं दोन्हीं गांवें मराठीच्या सीमा प्रांतांवर आहेत. उपरिनिर्दिष्ट जिल्ह्यांतील पश्चिमोत्तर भाग मराठीनें व्यापला आहे. याच्या उलट दक्षिण आणि पूर्व भागांत अनुक्रमें कानडी आणि तेलगु भाषांचें व्यवहारक्षेत्र आहे. परंतु यांच्या मधला जो टापू आहे, तेथील मराठीवर कानडी तेलगूचा अथवा यांच्या उलट कानडी तेलगूवर मराठीचा कसा परिणाम झाला आहे, ही गोष्ट भाषा–शास्त्राच्या दृष्टीनें महत्त्वाची असून अभ्यास करण्यासारखी आहे. प्रस्तुत निबधांत मराठीवर या द्राविडी भाषांचा कसा परिणाम झाला आहे, हेंच मला सांगावयाचें असल्यामुळें इतर गोष्टींचा मी विचार केला नाहीं. प्राचीन अवशेषांच्या उपलब्धींसाठीं उत्खनन चालू असतांना एकाखालीं एक आढळणाऱ्या थरांवरून प्राचीन, प्राचीनतर, प्राचीनतम अशा युगांची अनुमान पद्धति पुराणवस्तु संशोधन शास्त्रांत आढळून येते. असाच कांहींसा प्रकार भाषेसंबंधीं होत असावा, असें नांदेड जिल्ह्यांतील बासर या गोदावरीच्या कांठीं वसलेल्या गांवांत मला आढळून आलें.

आज या गांवांत राहणाऱ्या ब्राह्मणांची मातृभाषा मराठी आहे पण त्यांना तेलगु भाषेंतहि चांगल्या रीतीने व्यवहार करतां

येतो याच्या उलट शेतकरी मजुराची भाषा तेलगी आहे परतु मराठी भाषा त्याना समजते इतकेच नव्हे तर त्या भाषेत ते आपले विचार प्रदर्शित करू शकतात यात्रमाणे या एकाच गावात दोन भाषा वापरताना दिसतात पण विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही की, दहाव्या, अकराव्या शतकात या गावातील रहिवाश्याची भाषा कानडी असावी, असे तेथील पापहरेश्वराच्या पडक्या देवळातील कानडी शिलालेखावरून वाटते आपल्या माहितीसाठी त्या शिलालेखापैकी एका शिलालेखाचा थोडा भाग येथे देतो या शिलालेखाचे अद्याप वाचन झाले नाही यावरून तो प्रकाशित झाला नाही हे उघडच आहे शिलालेख नबर पाच –

स्वस्ति श्री वैसापुरद महाराज सेट्टी पापविनाशदेवर कप्पडि × × .गेय मूळ दातार इस्थान अरसुगळ ना × कुस

वैसापुर येथील महागज सेट्टी या नावाच्या गृहस्थाने पापविनाश देवळासाठी काही द्रव्य दिले असावे, असा या शिलालेखाचा आशय दिसतो बासर याचे प्राचीन नाव वैसापुर होते ही गोष्टहि या शिलालेखावरून उघड होते शिलालेखाची लिपी आणि भाषा यावरून हा शिलालेख दहाव्या अकराव्या शतकातील असावा असे वाटते आज मराठी आणि तेलगी या भाषाच्या सीमा प्रातावर वसलेल्या गावापैकी बासर हे क्षेत्र आहे. या गावाच्या आसपास कोठेहि कानडीचा सपर्क नाही असे असताना दहाव्या अकराव्या शतकात हे स्थळ कानडीने व्यापलेले होते, हे पाहून आश्चर्य वाटते मला असे वाटते की, परभणी ताम्रपटात (हा ताम्रपट भा. इ स मडळाने प्रकाशित केला आहे) ज्या अरिकेसरीचा उल्लेख आला आहे त्याची राजधानी बोधन होती हा राजा कानडी भाषेचा आणि वाङमयाचा अभिमानी असल्या-

मुळें तत्कालीन कानडीचें वर्चस्व असावें. हें बोधन बासरपासून जवळच निजामाबाद जिल्ह्यांत आहे. यावरून दहाव्या अकराव्या शतकांत या भागांतील भाषा कानडी, पुढें काकतीयांच्या वेळीं तेलंगी आणि पुढे मराठ्यांच्या अमदानीत मराठी असा या भाषां-च्या कार्यक्षेत्रांचा थोडक्यांत इतिहास देतां येईल. नांदेड निजामा-बाद, आदिलाबाद या जिल्ह्यांतील बऱ्याच मोठ्या भागांवर मराठीचें आक्रमण झालेलें दिसतें आणि त्या भाषेवर तत्पूर्वीच्या भाषेचा परिणाम झालेला जसा दिसतो तसाच प्रकार गुलबर्गा बिदर जिल्ह्यांसील मराठी भाषेसंबंधीं झाला आहे. पण तो परि-णाम कानडीचा आहे. माझ्या या मुद्याच्या समर्थनार्थ त्या भागां-तील मराठी बोलीचे दोन नमुने आपणांपुढें सादर करतों. एका उन्हाळयाच्या सुट्टीत कांहीं कामानिमित्त बिदर जिल्ह्यांतील कोहीर या गांवीं जाण्याचा मला प्रसंग आला. त्या गांवांतील शेतकऱ्यांची भाषा आज मराठी आहे. परंतु त्या मराठीवर कानडीचा पदो-पदीं परिणाम झालेला दिसून येतो. एका शेतकऱ्याच्या बायको-च्या मुखांतून पुढील गोष्ट जशी आणि ज्या शब्दांत मला ऐका-वयाला मिळाली त्याच शब्दांत मी येथें देतों:—

'दोघं नवरा बायको एक पोरगी व्हती. त्याच शेंत पिकत व्हतं. कोपी घातले अरोळा घातले. तिथे जोशी आला. त्या जोशाला नवरा इचारला. आमचं शेतच पिकत नाहीं. कुरडुं पिकतं. जोशी म्हटला. ते कुरडुंच कापून त्याची बनीम घाला. त्याची बनीम घालून खळ करून त्याचच गूड मोडा. त्याचीच रास करून पावशेराचं निवद करून ढवारा करा. त्यानं बायकोला सांगितला कीं, पावशेराचं निवद करून एकलीच आण. बायको घरीं येऊन निवद केली. पोरीला म्हटली. तुझा बाप निवद घेऊन

ये म्हटल्यात हे निवद शेताला पोहचता करून येते इ

या लहान उताऱ्यात दोन कानडी शब्द आहेत एक अटोळा आणि दुसरा बनीम या पैकी अटोळा म्हणजे शेतात पाखरे हाकण्याकरिता तयार केलेली उच जागा हा शद्व कानडी अट्टल या शद्वाचे अपभ्रष्ट रूप दिसते मूळ कानडी शद्वाचा तोच अर्थ आहे त्याचप्रमाणे बनीम म्हणजे गजी—रास याचे कानडी मूळ रूप बणवे असे आहे अर्थहि तोच आहे या उताऱ्यात कानडी ठशाचे दोन शद्व जरी आढळले तरी एकदर उताऱ्यातील पुष्कळशा वाक्याची रचना कानडी वळणाची आहे त्यामुळे लिगभेद आणि प्रयोग या सबधी बराच घोटाळा झालेला दिसतो. उदाहरणार्थ -

त्या जोशाला नवरा इचारला, जोशो म्हटला त्यान बायकोला सागितला बायको घरी येऊन निवद केली इ वाक्ये कानडी वळणाची उघड उघड दिसतात कानडी माषेत मराठीप्रमाणे कर्मणि प्रयोग होत नाही काहीसा इग्रजी भाषेप्रमाणे होतो मराठी कर्मणि प्रयोगात तृतीयान्त कर्ता प्रथमान्त कर्म आणि क्रियापद भूतकाळी कर्माच्या लिगवचनाप्रमाणे फिरते अथवा भावे प्रयोगात निरतर तृतीयपुरुषी नपुसकलिगी एकवचनी असते असा प्रयोग कानडीत होत नाही कर्त्याच्या लिगवचनाप्रमाणे क्रियापदाचे लिगवचन फिरते वस्तुत हा एक प्रकारे सकर्मक किवा अकर्मक, कर्तरि प्रयोग आहे कर्मणि मुळीच नाही उदाहरणार्थ, त्यान बायकोला सागितला याचे कानडीत आवनू हेडतिगे हेळीदनु अशी रचना होईल यात आवनू म्हणज तो, हेडीतेग म्हणजे बायकोला, हेळीदनु म्हणजे सागितला यात अवनु या सर्वनामाचे जे लिग वचन आहे तेच हेळिदनु या क्रियापदाचे आहे. मराठी वाक्यातील कर्त्यांची तृतीया विभक्ति आहे हा प्रकार मराठी कर्मणिप्रमाणे,

पण क्रियापद मात्र सांगितलें याच्या ऐवजीं सांगितला असें कर्त्या-च्या लिंगवचनाप्रमाणें बदललेलें आहे. या वाक्यावर मराठी प्रयो-गाची जरी थोडी छाया पडलेली दिसत असली तरी "त्या जोशाला नवरा इचारला, बायको घरी येऊन निवद केली" इत्यादि वाक्यावर तर ती देखील नाही. शुद्ध कानडी छापाची ही वाक्यरचना दिसते. तसेंच त्यानें काम केलें या ऐवजीं तो काम केला, आवनु केलसा माडीदनु असा प्रयोग होतो.

प्रयोगाप्रमाणें लिंगवचनाच्या बाबतीतहि कानडीचा या भाषेवर परिणाम झालेला दिसून येतो. उदा. पावशेराचं निवद करून ढवारा करा. या वाक्यांतील निवद हा उब्द नपुंसकलिंगी दिसतो. कानडी तेलंगी इ. द्राविडी भाषांत इंग्रजीप्रमाणें अप्रा-णिवाचक नाम नपुंसकलिंगी असतें. या लिंगाच्या घोटाळ्यासंबंधी आणखी एक छोटासा उतारा येथें देतों. दुसऱ्या एका गांवीं अशाच एका बाईनें चिमणीची गोष्ट सांगितली. त्या गोष्टींतील पुढील वाक्यें लिंगासंबंधींच्या घोटाळ्याची निदर्शक आहेत.

कावळा व चिमणी होते. पाऊस पडूं लागलं. कावळ्याचं घर वाहून गेलं. चिमणीच्या घरला कावळा आलं इ. यांतील पाऊस आणि कावळा यांचा नपुसकलिंगीं नामाप्रमाणें उपयोग करण्यांत आला आहे. यावरून कानडी भाषेचा या मराठीवर किती परिणाम झाला आहे हें सहज दिसून येईल.

येथें एका गोष्टीसंबंधीं उल्लेख करावासा वाटतो. नागपुर-कडे हिंदी मराठीच्या सीमाप्रांतांवरील हळबी, रायपुरी इत्यादि बोलीत हिंदी मराठी शब्दांचें मिश्रण दिसतें. उदा. 'मी देखलो नाहीं.' असा प्रकार इकडील मराठींत नाहीं. भाषा शुद्ध मराठी असणार. मात्र वर दर्शविल्याप्रमाणे कानडीची त्यावर छाप

असावयाची

कानडी मराठीच्या सरहद्दीवर ज्याप्रमाणे मराठी बोलीचा नमुना पहावयास मिळतो तशाच प्रकारचा नमुना निजामाबाद, बासर, निर्मल या भागात मिळतो म्हणजे या भागातील मराठीवर अशाच प्रकारे तेलगी भाषेची छाया पडून शद्वाचे उच्चार, विशिष्ट प्रकारचे हेल आणि वाक्यरचना यामध्ये नेलगीचे वैशिष्टच दिसून येते

ब्राह्मण वर्गाच्या भाषेत तेलगीपेक्षा मराठीचे वळण प्रामुख्याने आढळत असल्यामुळे वरिष्ठ वर्गाची भाषा तितकी बिघडलेली दिसत नाही या सबधी अशिक्षित वर्गाची भाषा पहाण्यासारखी असते माझ्या मते भाषाशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्याला ह्याच भाषेचा जास्त उपयोग होईल अशा प्रकारच्या भाषेचा नमुना मला प्रयत्न करून मिळाला नाही त्यामुळे त्यासबधी मी अधिक विवेचन येथे करीत नाही असो

ज्याप्रमाणे प्राचीन वस्तु-सशोधनाला या विभागात मुबलक क्षेत्र उपलब्ध झाले आहे, ही गोष्ट कोडापुर उत्खननावरून सिद्ध झाली आहे, त्या प्रमाणे मराठी भाषा आणि साहित्य याना उपयोगी पडेल अशी बरीच उपयुक्त माहिती उपरिनिर्दिष्ट विभागातील भाषाचे आस्थापूर्वक सशोधन केल्यास मिळण्याची आशा आहे, असे, आतापर्यत या सबधी मी जो प्रयत्न केला, त्यावरून मला वाटते

श्री चक्रधरप्रभूचे टीकाकार

महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधरप्रभु यांच्या चरित्रासंबंधीं आतापर्यंत बरेंच लिखाण प्रसिद्ध झालें आहे. महानुभाव महंतांचे लेख सोडल्यास पथाबाहेरील विद्वानांच्या लेखांचे प्रमाण पाहिलें असतां त्यांत अनुकूल पेक्षां प्रतिकूल टीकेचें पारडें जरा जड झाल्यासारखें वाटतें त्यामुळें महानुभाव लोकांना अशा टीकेबद्दल वैषम्य वाटणें साहजिक आहे. कारण श्रीचक्रधरप्रभु हे केवळ पंथप्रवर्तकच नव्हे तर एक अवतारी पुरुष होऊन गेले अशी महानुभाव लोकांची श्रद्धा आहे. आणि अशा आदरयुक्त श्रद्धनेंच ते श्री चक्रधरांच्या अवतारकार्याकडे पहातात. परंतु अलीकडे कांहीं लेखक या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून आपल्या प्रतिकूल टीकेनें महानुभावांच्या धर्मभावना दुखवितात. या लिखाणासंबंधीं त्यांचें असें म्हणणें आहे की, टीका करावयाचीच असेल तर महानुभाव ग्रंथांचा चांगला खोल अभ्यास करून मग करावी. परंतु कांही टीकाकार 'उगीच कांही हाताशीं लागेल तेवढें वाचून मूळ गर्भितार्थाला बगल देऊन अर्थाचा अनर्थ करतात. अथवा सगळे ग्रंथ न वाचतां कांहीं तरी इकडचे तिकडचे उतारे घेऊन वडाची साल पिंपळाला लावून लोकांत पंथासंबंधानें गैरसमज पसरविण्याचा अश्लाघ्य प्रयत्न करतात. धर्मभावनेच्या दृष्टीनें पाहिल्यास त्यांची ही तक्रार योग्य वाटते.

आपल्या ह्या भारतात आतापर्यंत अनेकधर्मपथ निर्माण झाले आहेत त्याच्या सस्थापकानी आपल्या उदात्त उपदेशाने बहुजन सामाजाचे मार्गदर्शन केले आहे सामान्य व्यक्तीपेक्षा हे धर्मप्रवर्तक उच्चकोटीतील असल्यामुळेच त्याना लक्षावधि अनुयायी मिळाले आणि त्याच्या वचनाना वेदतुल्य धर्मग्रथाच्या मान्यतेचा लाभ झाला तेव्हा त्याच्या या उच्च आणि पवित्र विचाराप्रमाणेच त्याचे आचरण असणार अशी अनुयायाची समजूत असते. श्री चक्रधर प्रभूच्या अवतारकार्यासबधी महानुभावाची देखील अशा प्रकारची समजूत असल्यास तीत काही अयोग्य आहे असे म्हणता येणार नाही दुसरे असे की, श्री चक्रधरप्रभूच्या ज्या लीलाचरित्रातील विधानाचा आधार घेऊन हे लेखक टीका करतात, त्याच ग्रथात श्री चक्रधरानी आपल्या शिष्याना सिद्धातसूत्रासारख्या उदात्त तत्त्वाचा उपदेश करून आचारधर्म सागितला आहे तेव्हा जो महात्मा दुसऱ्याना पवित्र आचरणाचा उपदेश करतो तो स्वत च्या बाबतीत मात्र त्या धर्माचे पालन करीत नसेल असें कसे म्हणता येईल ? ही विचारसरणी पुढे ठेवूनच महानुभाव महत टीकाकाराना असे सागत असावेत की, त्यानी टीका करण्यापूर्वी पंथात मान्यवर पावलेल्या पडिताच्या गाठीभेटी घेऊन त्याच्या जवळच्या हस्तलिखित ग्रथातून चिकित्साबुद्धीने मथन करावे आणि मग टीका करावी महानुभाव महताची ही विचारसरणी तत्त्वदृष्टचा योग्य असली तरी पण तिची अमलबजावणी करणे बरेच कठीण आहे कारण हस्तलिखित महानुभाव ग्रथ साकेतिक लिपींत असल्यामुळे त्याचा अभ्यास लिपीच्या अभ्यासावाचून अशक्य आहे या बाबतीत नवीन अभ्यासकाला महानुभाव महंताच्या मार्गदर्शनावरच अवलबून राहावे लाग-

णार. परंतु ही अडचण ज्या विद्वानांनीं आपल्या दीर्घ परिश्रमानें आतांपर्यंत अनेक प्राचीन महानुभाव पोथ्यांचें संपादन आणि प्रकाशन करून दूर केली त्यांच्या प्रकाशित ग्रंथांचा पंथाबाहेरील लेखकानें आपल्या अभ्यासासाठीं उपयोग करूं नये का? मान्यवर महंतांच्या गांठीभेटी घेऊन त्यांच्याजवळच्या हस्तलिखित पोथ्यांचा अभ्यास करण्यास ज्या अर्थी हे महानुभाव सांगतात त्या अर्थी डॉ. य. खु. देशपांडे, श्री. ह. ना. नेने आणि प्रो. कोलते यांनी या बाबतींत जे परिश्रम केले ते फुकटच गेले म्हणावयाचे? परंतु या संपादकांनीं लीलाचरित्रादि ज्या महानुभाव पोथ्या प्रसिद्ध केल्या त्या त्यांनीं मूळाला धरूनच प्रसिद्ध केल्या असल्या पाहिजेत इतकेंच नव्हे तर त्यांचें संपादन महानुभाव महंतांच्या संमतीनें आणि मार्गदर्शनानेंच झालें असलें पाहिजे. हे संपादक पंथीय जरी नसले तरी पण महानुभाव वाङमयाचे मोठे आस्थेवाईक अभ्यासक समजले जातात. पं बाळकृष्ण शास्त्री महानुभावासारखे थोर महंत आपल्या ग्रंथांत त्यांचा आदरानें उल्लेख करतात. डॉ. देशपांडे आणि श्री नेने यांना महानुभाव धर्मांतील पूज्य विभूति संबंधानें फार आदर वाटतो ही गोष्ट महानुभाव महंत अमान्य करणार नाहींत. प्रस्तुत स्थळीं या प्रसिद्ध ग्रंथांच्या आधारानेंच श्री चक्रधर प्रभुसारख्या पूज्य विभूति संबंधानें योग्य आदर ठेवून दोन शद्ब लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे.

परंतु श्री चक्रधर स्वामींच्या अवतारकार्यासंबंधीं चर्चा करणें ही गोष्ट आज देखील म्हणावी तितकी सोपी नाही. त्या बाबतींत बऱ्याच अडचणींना तोंड द्यावें लागेल. श्री चक्रधर प्रभु हे एक थोर अवतारी पुरुष होऊन गेले असल्यामुळें त्यांच्या चरित्रांतील लीळा म्हाइभटा सारख्या पंडितानें मोठ्या भक्ति

भावाने वर्णन केल्या आहेत आणि म्हणून या ग्रथाला धार्मिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे ज्याप्रमाणे ज्ञानेश्वर महाराजाच्या चरित्रातील प्रसग अद्‌भुत चमत्कारानी नटलेले आहेत तसाच प्रकार महानुभावाच्या या चरित्रग्रथासबधाने झालेला आहे. यातील बऱ्याच घटनावर अद्‌भुत चमत्काराचे आवरण पडलेले आहे तेव्हा हे आवरण दूर करून श्रीचक्रधरप्रभूच्या कार्याचे यथार्थ स्वरूप सागणे बरेच कठीण आहे दुसरे असे की, महानुभाव पथाच्या ज्या विशिष्ट मतासबधी उदाहरणार्थ मूर्तिपूजा, जाति-भेद इ सबधी नियतकालिकातून चर्चा होते, अथवा महानुभाव महत आणि पथाबाहेरील टीकाकार याचे पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष होतात ती मते लीळाचरित्रात त्या त्या प्रसगाच्या अनुरोधाने आलेली आहेत तेव्हा त्याचा समन्वय करणे हे देखील म्हणावे तितके सोपे नाही उदारणार्थ मूर्तिपूजेचीच गोष्ट घ्या पथा-बाहेरील लेखक श्री चक्रधर प्रभु मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध होते असे मागतात याच्या उलट महानुभाव महत श्रीचक्रधर स्वामी हे मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध नव्हते, इतकेच नव्हेतर त्यानी देवताच्या मूर्ति सबधी आदरच दाखविला आहे असे आपले स्पष्ट मत देतात हे दोन्ही प्रकार लीळाचरित्रात निरनिराळ्या प्रसगावरून आढळून येतात.

श्रीचक्रधर प्रभु आपल्या पर्यटनात बहुधा देवळात किवा मठात वास्तव्य करीत असत परतु त्यानी स्वत देवळातील मूर्तीची कधी पूजा अर्चा केल्याबद्दल उल्लेख नाही क्वचित् एखाद्या स्थळी तसा उल्लेख आढळतो तो म्हणजे विज्ञानेश्वरा वीडा वाणे हा लीळेत आलेला आहे. ती लीळा अशी, "मग गोसावी भीतरी बीजे केले चौकी आगी टोपरे फेडिले मग

फुटा प्रावर्ण करूनि भितरि बीजें केलें. गाभारा आसन मग माधानीचें उदक घेऊनि लिगासि स्तर्पण केलें...... मग लिगासि (बीडा) वाइला: दोन्ही श्रीकरी लिंग स्परिशिले" (लीळाच. पूर्वार्ध खंड ३ पान २२) यांवरून चक्रधर स्वामीनीं विज्ञानेश्वराच्या लिंगाची पूजा केली हें स्पष्ट दिसतें. पण हा प्रकार अपवादात्मकच होय. एरव्ही त्यांनीं कधीं संध्या देवपूजादि नित्यकर्म केल्याबद्दल उल्लेख नाही. स्वत: जरी मूर्तिपूजा करीत नसत तरीपण देवतांच्या मूर्तिसंबंधी त्यांनी अनादर दाखविल्याचें आढळत नाही; इतकेंच नव्हे तर आपल्या शिष्यांनीं एखादे वेळीं देवतेचा जर अपमान केला तर तो देखील त्यांना खपत नसे. उखला नांवाच्या शिष्यानें गंगाद्वारी 'कोळाईच्या बोंबीहूनि पाणी निगत असे. तेथ (उखला) आंगुळी सुदली उभे गंगातीरें गावों नेसी: आतां माझी आंगुळी ने पां." असा देवतेचा उपहास केला. तेव्हां चक्रधरांनीं "उखलेया ऐसे न म्हणिजे: की देवतेसी" असें म्हणून त्यांनीं अशा कृत्याबद्दल आपली नापसंती व्यक्त केली. दुसऱ्या एका प्रसंगी श्रीचक्रधर प्रभूचें बुद्ध विहारांत वास्तव्य असतांना एका भटाचार्यानें बुद्धाची मूर्ति दगडाने फोडली. तेव्हां चक्रधर स्वामींनीं 'वैरीयाचा देवो जाला तरीकाई दगडें फोडावा. भटाचार्या आपुलेनि अभिमानें देवता दुषीली," असें म्हणून त्याचा निषेध केला. या प्रमाणें चक्रधर प्रभु देवतांच्या मूर्तिबद्दल जरी आदर दाखवीत असत तरीपण त्यांनीं आपल्या पंथाच्या तत्वज्ञानांत 'कैलास वैकुंठीचे हरिहर ब्रह्मादिक देवता होती पर परमेश्वरु नव्हेती' असें आपलें स्पष्ट मत देऊन परमेश्वराच्या मानानें हरिहर ब्रह्मादिक देवांना गौणस्थान दिलें आहे. शिवाय देवता या नित्यबद्ध मानल्या आहेत. जे देव नित्यबद्ध आहेत ते जीवाचा

उद्धार कसा करणार ? अर्थात् त्याची पूजाअर्चा देखील मोक्ष-
दायक नसल्यामुळे परमेश्वराच्या अनन्यभक्ति खेरीज इतर गोष्टी-
ना ते तितके महत्व देत नाहीत ह्याच दृष्टीने आऊसा या ब्राह्मण
जोगिणीला श्री चक्रधरानी आपल्या महात्मा पथाची जेव्हा दीक्षा
देऊन शिष्या केले, तेव्हा तिच्या जवळ असलेल्या सामानात (माता)
पितळेची जोगलादेवी आणि तितरिया महुवाचा कृष्णेया अशा
दोन मूर्ति निघाल्या त्या तिला त्यानी टाकून देण्यास सांगितले
त्यावर आऊने 'जी जगन्नाथा, जोगलदेवी साडिजोजी, कृष्णेया
नको साडू हा मज वाट दाखवी' अशी श्री चक्रधराना कळकळीची
निनति केली तरी पण तिचे त्यानी मुळीच ऐकिले नाही
यावरून त्याना अनुसरण झाल्यावर आपल्या पथातील भक्तानी
मूर्तिपूजा केलेली मान्य नव्हती असेच स्पष्ट दिसते हेच मत
आपली एक शिष्या प्रार्थबाई हिला उपदेश करताना 'पाषाणकाष्ट,
माती, चित्र याचा देव नाही देव तो अच्छेद अभेद इ' त्यानी
सांगितले प बाळकृष्ण शास्त्री महानुभाव यानी आपल्या 'महानु-
भावपथ' या ग्रथात 'आपलो भेटि अनुसरण' या स्मृतीवर श्री
वा ना देशपाडे याना उत्तर देताना जे मत व्यक्त केले आहे ते
देखील अनुसरण अथवा पथाची दीक्षा घेतल्यावर भक्ताने मूर्ति
पूजा करू नये या वरील मताला पोषकच आहे श्री चक्रधर
शिष्या महदबा हिचा भाऊ आपलो याला सन्निधान झाले होते
परतु गोसाव्याच्या निर्याणानतर तो राहाणे घालू लागला आणि
देव्हारा माडून मूर्तिपूजा करू लागला ते पाहून महदबा घरात न
शिरता श्रीचक्रधराचे नाव घेऊन परतली आपलोला वाटले
आपल्या प्रतिमापूजनामुळे महदबा घरात शिरली नाही त्या
अर्थी प्रतिमा पाण्यात सोडाव्यात त्याप्रमाणे त्याने सोडल्या त्या-

वेळीं त्याला पंथाच्या तत्त्वाचा गंध नव्हता हे शास्त्रीबुवांचें मत जरी कबूल केलें तरी पण "त्याला महानुभाव पंथाच्या तत्वाची जाणीव असती तर तो देवतांच्या प्रतिमा का बरें पूजत राहिला असता ?" या पंडित बाळकृष्ण शास्त्र्यांच्या वाक्यावरून महानुभाव पंथाच्या तत्त्वाची ज्यांना जाणीव झालेली आहे ते मूर्तिपूजा करीत नाहीत हेंच सिद्ध होत नाही काय ? महानुभाव पंथाचा अनुयायी झाल्यानंतर "त्यानें इतर देवदेवतांची उपासना सर्वथा सोडून दिली पाहिजे. तसेंच घरांतील देवपाटावर पूजेंत असलेल्या मूर्ति उचलून देवळात नेऊन ठेवाव्या. आणि त्या जागी संबंधीं पाषाणाच्या मूर्तीची स्थापना करावी." हें पंडित बाळकृष्ण शास्त्री यांचें विधान श्री चक्रधरांच्या नतर प्रचारांत आलेल्या पूजाविधीला लागू आहे. श्री चक्रधरकाळी ओटयांचा प्रकार सुरू झाला होता संबंधी पाषाणाच्या मूर्ति नव्हत्या. ह्या संबंधीचे 'उल्लेख तत्कालीन ग्रंथांत आहेत. "एथचिया संबंधा गेले वोटे गोटे तें आदि करूनि तुम्हा नमस्करणीए कींगाः (उत्तरार्ध पान २६) तेव्हां श्री चक्रधरांचे अनुयायी मूर्तिपूजा करीत होते किंवा त्यांना मान्य होती हें मत निराधार ठरतें.

महानुभाव पंथांत संन्याशी आणि गृहस्थाश्रमी असे दोन प्रमुखवर्ग आहेत. त्यांपैकीं गृहस्थाश्रमी हे समाजांतील चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचें पालन करतात. परंतु परमेश्वराखेरीज इतर देवदेवतांच्या मूर्तीचें पूजन वर्ज्य करून संबंधीं पाषाणाच्या मूर्तीची उपासना करतात. तसेच व्रतें वैकल्यें मोक्षदायक नसल्यामुळें त्यांचाहि त्याग करतात. संन्याशी हा जो दुसरा वर्ग आहे त्याला चातुर्वर्ण्याचें बंधन नाहीं. हा वर्ग चारी वर्णात भिक्षा मागून परमेश्वर नामस्मरण करीत कालक्रमणा करतो. ह्या वर्गांत ब्राह्मणाप्रमाणें

ब्राह्मणेतरानाहि प्रवेश मिळतो व त्याना सन्यास घेता येतो श्री चक्रधर स्वामी स्वत च पथ प्रवर्तक असल्यामुळे त्यानी पाठक नैय्यायिक, आनो आणि आउमा या भक्ताना चातुर्वर्णी भिक्षा करावयाला परवानगी दिली होती परतु नामदेवचार्याना नव्हती ब्राह्मणाप्रमाणेच इतर जातीना देखील चक्रधर आपल्या पथाची दीक्षा देत असत कोथळोबा हा अशाच प्रकारचा शिष्य होता पथात आल्यावर त्याने उमाईच्या पाण्याला स्पर्श केला त्यामुळे तू शूद्र माझे पाणी विटाळलेस असे त्याला ती रागाने बोलली परतु म्हाइभटाने कोथळोबा ह्याना भट मार्गाची दीक्षा असल्यामुळे बरोवरीचे अधिकार प्राप्त झाले आहेत अशी तिची समजूत केली यावरून त्या काली देखील पथाची दीक्षा घेतल्यानतर चातुर्वर्ण्याचे आचार पाळण्याची आवश्यकता नसे असे स्पष्ट दिसते

चातुर्वर्ण्याप्रमाणे श्रीचक्रधरप्रभु अस्पृश्यता मानीत नसत चाभाराबरोबर तावूल सेवन करणे अथवा मागाने दिलेला लाडू भक्ताना प्रसाद म्हणून वाटणे (ली च उत्तरार्ध ३४) ही या बाबतीतील उदाहरणे देता येतील प बाळकृष्ण शास्त्री यानी आपल्या ग्रथात 'श्री चकधर स्वामी हे परमेश्वराचे अवतार असल्यामुळे त्याच्या दृष्टीत अस्पृश्यता मुळीच नाही, तसेच महानुभाव सन्याशाने अस्पृश्यता मानू नये असे आपले मत दिले आहे

देवगिरीच्या यादवाच्या कारकीर्दीत श्री चक्रधरानी आपले अवतारकार्य केले त्यानी शेवटच्या तीन यादवराजाच्या—म्हणजे कृष्ण, महादेव, आणि रामदेव याच्या राजवटी पाहिल्या होत्या यापैकी कृष्णयादवाने श्री चक्रधराची लोणार येथे भेटहि घेतली होती. हे यादवराजे वैदिक धर्माचे अभिमानी आणि सस्कृत विद्येचे पुरस्कर्ते होते पण या वैदिकधर्माचे प्राचीन श्रौतस्वरूप

जाऊन त्याला यादवकालापूर्वीच स्मार्त पौराणिक धर्माचें स्वरूप आलें होतें. श्रौतयज्ञ कमी होऊन त्यांची जागा स्मार्त आन्हिकांनीं घेतली होती. या स्मार्त पौराणिक धर्माचें वैशिष्टय म्हणजे पौराणिक देवदेवतांची पूजा आणि व्रतवैकल्यांवर दिलेला भर हें होय. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्गचितामणी या ग्रंथांतील तीर्थखंड आणि व्रतखंड या प्रकरणावरून तत्कालीन आचार विचारांची कल्पना करतां येते. लीलाचरित्रांतील कथाप्रसंगावरून पाहतां व्रत वैकल्याप्रमाणेंच अंधश्रद्धा आणि धर्मभोळेपणा यांचें प्राबल्य तत्कालीन समाजांत बरेच आढळून येतें. श्रीचक्रधरप्रभूचें निस्पृह आचरण आणि साधुत्व यामुळे श्रद्धावान लोक त्यांच्या भजनी लागत. कित्येकांच्या शारीरिक व्यथा व भूतबाधा कांहीं औषधपाणी न करतां आपल्या अलौकिक सामर्थ्यानें ते दूर करीत. त्यामुळें लोकांची त्यांच्यावर श्रद्धा बसे. श्री चक्रधरप्रभु प्रमाणेंच इतरहि अनेक पंथांचे योगी महात्मे त्याकालीं आपापल्या मतांचा प्रसार करीतच होते, लीलाचरित्रांत अशा साधूचे आणि महात्म्यांचे उल्लेख अनेक स्थळी आढळतात. विशेषतः नाथपंथी साधु यांचा भर हटयोग आणि अद्भुत चमत्कार यांवर असल्यामुळें त्यांचीहि प्रसिद्ध तत्कालीन समाजांत बरीच होती.

श्री चक्रधरस्वामीनी आपल्या आयुष्यांत पर्यटन बरेंच केलें. ते एका गांवी क्वचितच पुष्कळ दिवस वास्तव्य करीत. या प्रवासांत त्यांना लोकस्थितीचें आणि धार्मिक आचारविचारांचे निरीक्षण करतां आलें. पैठण येथें संन्यासदीक्षा घेण्यापूर्वीं त्यांचें हें पर्यटन जसें निर्हेतुक तसेंच एकाकी होतें. परतु दीक्षा घेतल्यानंतर त्यांचा शिष्यसमुदाय वाढू लागला. आपल्या मतांसंबंधीं ते आग्रही नसत. स्वत.च्या इच्छेनें जो त्यांच्याजवळ येई त्यालाच

ते उपदेश करीत याप्रमाणे एकादी व्यक्ति पथात आल्यावर मग त्या व्यक्तीवर पथाचे विशिष्ट आचार विचार पाळण्याचे बधन असे असे दिसते उदाहरणार्थ आऊसा या ब्राह्मण जोगिणीला दीक्षा घेतल्यानतर आपल्या इच्छेविरुद्ध कृष्णाची मूर्ति दूर करावी लागली तसेच नाथोबाला टिळाजानवे पुरण्यास सागितले असताना त्याने ते चार वेळा उकरून पाहिले यावरून या शिष्यावर पूर्वीचे धार्मिक सस्कार किती बलवत्तर असत हे सिद्ध होते एकीकडे गुरुविणा मोक्ष नाही या तत्वाप्रमाणे गुरुवर परकाष्टेची श्रद्धा ठेवून गुरूच्या उपदेशाप्रमाणे वागण्याची प्रवृत्ति तर दुसरीकडे प्रचलित धर्माच्या आचारविचाराच्या मनावर झालेल्या मस्कारामुळे गुरूचा हा सुधारणावादी उपदेश कृतीत आणताना होणारी द्विधावृत्ति अशा स्थितीत त्याच्या मनाचा गोधळ होई महदबेच्या मनाची काशीयात्रेच्या वेळी "तीर्थक्षेत्रे अमोचके ईश्वर सन्निधानमोचक" हा श्री चक्रधराचा उपदेश ऐकून अशीच स्थिति झाली या खेरीज श्री चक्रधराच्या या भक्ताना समाजाची भीति वाटे महदबेने हा उपदेश ऐकून काशीयात्रेचा हा बेत रद्द केला तेव्हा दादोस नावाच्या एका शिष्याने 'गावीचा अवघा लोकु हासैल' अशी तिला समाजाच्या या भीतीची जाणीव करून दिली कित्येकदा या भक्ताना समाजाचा रोष सहन करावा लागतो याची जाणीव श्री चक्रधराना होती उपाध्यायाने श्री चक्रधराचे उष्टे ताबोल मागितले त्यावेळी स्वामीनी "लोकु तुमते नष्टा भ्रष्टा म्हणतील की, गोत्रा कुटुबा वेगळेया करिती थाळा वाटिया जेऊ नसुती" असे त्याला सागितले (ली च पूर्वार्ध खड १ पान ९) दुसऱ्या एका प्रसगी सेदुरणी येथील नारायणाच्या देवळातील मासोपवासिनी पैकी एकीने श्रीमुखीचे नाबोळ

मागितलें. त्यावेळी श्री चक्रधरांनीं लोकांकडे बोट दाखविलें. ह्या उष्टया विडयाच्या प्रसादासंबंधाने गतवर्षी चित्रमयजगत् या मासिकाच्या एका अंकांत (मे. १९४९) पं. गोविदराज दयाळ-राज महानुभाव यांनीं प्रो. न. र. फाटक यांच्या विधानावर जी टीका केली ती समाधानकारक वाटत नाही. या उष्टया प्रसादासंबंधानें लीळाचरित्रांत अनेक ठिकाणी उल्लेख आलेले आहेत. भाविक लोकांची साधु सत्पुरुषावर फार श्रद्धा असे. सत्पु-रुषांच्या कृपा प्रसादामुळें आपणांला मुक्ति मिळते अशी त्यांची समजूत असे. त्यामुळें ते श्री चक्रधरासारख्या महात्म्यांचा उष्टा प्रसाद मागत. त्यांच्या या कृत्यामुळे समाजांत टीकाहि होई. नागांबिकेनें चक्रधरांचा उष्टा प्रसाद घेतल्यामुळें हंसराजु आणि पांडे तिची निंदा करूं लागले. 'हें काई जालें या नागुबाईसी: चळली काइ: नेणो कोण आणिला असे: तेयाचें उसीटें खाती असे: पायवणी पीती असे:' श्री चक्रधर स्वत: उष्टा प्रसाद देत नसत. एका बाईने 'परपुरुषाचें मी उष्टें खात नाही' असें म्हणून स्वामींचा उष्टा विडा घेतला नाही त्यावेळीं त्यांनी केळ्याचा प्रसाद तिला दिला. या बाबतींत भाविक लोकांनीं जरी त्यांना आग्रह केला असला तरीपण त्यांनी उपदेश करून त्यांचा निषेध केला असता तर ही चाल बंद झाली असती. गोदावरीच्या काठी पैठण, पुरुषोत्तमपुरीसारखीं वसलेली गावें अग्रहारे असल्यामुळे विद्वान आणि कर्मठ ब्राम्हणांची वस्ती अशा अनेक गांवांतून जास्त होती. ज्यावेळीं श्री चकधरांचें वास्तव्य एखाद्या गांवांत होई त्या-वेळीं या धार्मिक आचार विचारांबाबत आपल्या शिष्यांनीं जास्त दक्षता घ्यावी असा त्यांचा कटाक्ष असे. एकदां त्यांचें वास्तव्य गोदावरीच्या काठीं एका गांवीं होतें. त्यांचे भक्त 'गंगेला गेले

आणि सध्या करू करू आले परि टिळे न लवीतिचि," तेव्हा चक्रधरानी त्याना "टिळे लाविजे की गा हे गगातीर येथ तीथ-वारु जाणवावा " असे सागितले एकाद्या ब्राम्हणाने त्याचा उपदेश ऐकून स्नानसध्या, देवपूजा व षट्कर्म जर सोडून दिले तर घरातील माणसे त्याला वेड लागले असे म्हणत आणि ही स्थिति चकधराच्या उपदेशामुळे झाली असावी अशी आपली समजूत करून घेत

श्रीचक्रधरप्रभूची निस्पृहता, अहिसा वृत्ति आणि प्राणीमात्रावर निर्हेतुक प्रेम करण्याचा त्याचा अलौकिक गुण यामुळे त्याची लोकप्रियता वाढू लागली त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, प्रेमळपणाचा आणि निर्लोभवृत्तीचा भेटीला येणाऱ्या व्यक्तीवर तात्काळ परिणाम होई ते एक थोर सिद्धपुरुष आहेत अशी भाविक लोकाची त्याच्यावर श्रद्धा बसे त्यामुळे समाजात त्याच्या विषयी आदर उत्पन्न झाला गावातील महाजन त्याचे स्वागत करू लागले राक्षसभुवनाजवळ बल्हेग्राम (बळेगाव) यागावी त्याचे एखाद्या सस्थानिकाप्रमाणे स्वागत झाले स्वत महादेव यादवाने त्याची भेट घेण्याचा एकदोनदा प्रयत्न केला स्वामीची ही वाढती लोकप्रियता पाहून ब्रम्हसान आणि महदाश्रमा सारखे वैदिक सन्याशी त्याचा द्वेष करू लागले मूर्तिपूजा वर्णाश्रम धर्म आणि अस्पृश्यता यासबधी श्री चक्रधराची तत्कालीन समाजाला वाटणारी क्रातिकारक मते आणि त्याच्या भक्ताचे आचार विचार पाहून "श्री चागदेव राउळ (चक्रधर) आमचा मार्ग उच्छेदिती " असा त्याच्यावर आरोप करू लागले इतकेच नव्हे तर त्यानी त्याच्यावर विषप्रयोग यत्रासना सारखे प्रकार केले परतु श्रीचक्रधर ह्या आपत्तीतूनहि वाचले यावरून

असें वाटतें कीं, इतर साधुसंतांप्रमाणें श्रीचक्रधरांनीं समाजांतील धार्मिक आचार विचारांना धक्का देणारा उपदेश करून आपला संप्रदाय जर वाढविला नसता तर प्रतिष्ठित वर्गाचा त्यांना विरोध झाला नसता. कारण त्यांचे गुरु गुडमराउळ हे देखील या दृष्टीने कमी क्रांतिकारक नव्हते. नवरात्रांत महाजनांनी नवचंडीकरितां मांडलेला घट श्री गुडमराउळांनी लाथ मारून खालीं पाडला आणि वर बांधलेल्या फुलोऱ्याचा विध्वंस केला. तेव्हा महाजनांनीं राउळाला एका शद्बानेहि दुखविलें नाहीं. उलट त्यांनीं "आमचे राउळ ऐसे नव्हेती ए सीवनीयें आली. एहि आमुचे राऊळ नाशिले:" असें गुडमराउळांना प्रशस्तिपत्र देऊन सेउण-देशीय (देवगिरी प्रांत) श्रीचक्रधरांच्या भक्तांना दूषण दिलें. यावरून श्रीचक्रधरांच्या शिष्यांची आपल्या सुधारकी आचार विचारा बावत वऱ्हाडांत देखील प्रसिद्धि झाली होती असें दिसतें. हे गुंडम राउळ मातंगाच्या पाणपोइचें पाणी पीत आणि कुणब्या-च्या घरीं जाऊन भाकरी खात. एकदां गुडमराउळ कुणब्याची भाकरी खात बसले असतांना साधा नांवाच्या ब्राह्मण शिष्यीणीनें त्यांचा उष्टा प्रसाद घेतला. तेव्हां कुणबिणीनें 'काइवो जाले या ब्राह्मणांचिया रांडांसी: आमचे कुणबीयाचें अन्न खाति' अशा शिव्या दिल्या, परंतु गुंडमराउळा संबंधानें एक चकारशब्दहि काढला नाहीं. यावरून तत्कालीन समाजांत संतामहंतांसंबंधानें पूज्य बुद्धिच वसत होती. त्यांचे आचार विचार प्रचलित धर्माला किती-हि विरुद्ध असले तरी त्यामुळें लोकांची श्रद्धा कमी होत नसे. परंतु इतरांनीं तसें वर्तन केल्यास ती गोष्ट समाजाला खपत नसे; समाजाकडून त्यांचा धिक्कार होई. गुंडमराउळाच्या या आचारा-च्या बाबतीत वैदिक संन्याशी कधी कधी " राउळ भ्रष्टाभ्रष्ट

करिती" इतकेच म्हणून त्याच्या बरोबर भोजनादि व्यवहार टाळीत परतु गावातील प्रतिष्ठित लोक देखील 'राउळाचा गावो" अशी त्याची बाजू घेऊन सन्याशाना उत्तर देत कोणत्याहि वैदिक सन्याशाने अथवा प्रतिष्ठित माणसाने गुडमराउळ आमचा मार्ग उच्छेदिती असे म्हटलेले नाही

श्री चक्रधरस्वामीच्या शिष्यपरिवारात स्त्रियाहि बऱ्याच होत्या नागाबिका, महदबा, आऊसा इ शिष्यीणी प्रमुख होत्या ह्यापैकी बऱ्याच विधवा होत्या त्या श्रीचक्रधरा सन्निध राहून त्याचे सेवादास्य करीत असत पुरुषाप्रमाणे स्त्रियानाहि परमेश्वराची उपासना करून मोक्ष मिळविता येतो असे स्वामीचे मत होते तसेच त्याना पथाची दीक्षाहि घेता येते असा त्याचा उपदेश असे श्रीचक्रधरकाली विधवाची स्थिति मोठी करुणाजनक होती ज्ञानेश्वरानी या विधवा सबधाने "भ्रतारे हीन वनिता। उपहती पावे सर्वथा " असे दु:खाचे उद्गार काढले आहेत समाज तिच्याकडे सहानुभूतीच्या दृष्टीने पहात नसे उलट तिची कुचेष्टा व उपहास करीत असे त्यामुळे त्या व्रते उपवास करून देहदडन करीत अथवा गुरूचा उपदेश घेऊन परमेश्वराची भक्ति करीत. श्री चक्रधरानी आपल्या पथात त्याना समानाधिकार दिले. परतु पथात आल्यावर अशा विधवा स्त्रिया पुरुष सन्याशाप्रमाणे मुडण करीत नसत असे दिसते ब्राह्मण विधवाच्या केशवपनाची चाल महाराष्ट्रात यादवकाली किवा यादवाच्यापूर्वी नव्हती ती मुसलमानी अमदानीत सुरू झाली कारण यादव कालापूर्वीच्या स्मृतीत या चालीचा उल्लेख नाही फक्त वेदव्यास स्मृतीत आहे परतु ती प्राचीन नाही. तसेच ताम्रपटात किवा परकीय प्रवाशाच्या हकीकतीत तिचा उल्लेख नाही लीळा चरित्रात देखील या

विधवा शिष्यणींनीं मुडण केल्याबद्दल उल्लेख नाहीं. एकदा श्री चक्रधरांच्या पांघुरणात एक ऊ निघाली तेव्हां ह्या सेवादास्य करणाऱ्या शिष्यीणीचें मुंडण करावें असें ते विनोदानें म्हणाले. तसेंच दुसऱ्या एका 'प्रसगीं तुम्ही सात बाइया हें एकले बोडके' असें म्हणाले यावरून विधवा केशवपन करीत नसत असें दिसतें. तेव्हां बाळकृष्णशास्त्री यानी टीकाकारांना उत्तर देतांना "ब्राह्मण विधवा मुडण करतात. तो एक प्रकारचा संन्यासच आहे. मग महानुभाव विधवांनी मुंडण केलें तर त्यांना हरकत कां असावी" अशा प्रकारचें आपलें मत दिलें आहे तें पटत नाहीं. परंतु रजस्वला स्त्रिया दूर बसत. या चालीसंबंधी कडक निर्बंध असे. आजही ती प्रचारांत आहे परंतु श्रीचक्रधरांनीं आपल्या उपदेशानें ती कमी करण्याचा प्रयत्न केला. उमाइ नांवाचीं एक शिष्यीण विटाळशी असल्यामुळें दूर बसली तेव्हां गोसाव्यानें तिच्या कपाळाला आपल्या आंगठ्यानें स्पर्श केला. आणि स्वतःच विनोदानें 'हें काइबाइः एथचे या आंगुठेयासि विटाळु केला. आता हा (आंगठा) लोणारा नेयावा लागेल." असें म्हणाले. त्यानंतर त्यांनीं बाईच्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून "बाई : ये नवद्वारें: जैसी नाकी शेंबूड............ऐसी हे एकी धातु स्रवेः मग निवर्तेः याचा विटाळ धरूं नए: " असें सांगितलें. यावरून स्वामींना लिंगायत पंथाप्रमाणें स्त्रियांचा मासिक विटाळ मान्य नव्हता हें उघड दिसतें.

ज्या विधवांना जवळचे असे पुरुष आप्त नसत त्यांना श्री चक्रधराच्या जवळ राहण्याला अडचण पडत नसे. परंतु ज्यांना तसे पालक असत त्यांना मात्र फार अडचण पडे. कालिदास भटाची तरुण मुलगी विधवा झाली. तेव्हां नागांविकेनें तिला श्री चक्रधरांचे सेवादास्य करण्यास सांगितलें. परंतु बापाला जेव्हां

ही गोष्ट समजली तेव्हा त्याने " का राहावीतिना देखीलिसी तरुणीधारी या महात्मेयाचेयाचे ते ऐसेचि की, " अशी श्री चक्रधराची निदा केली महदबेचे आईबाप 'रुपै (महदबा) वाया गेली' असे म्हणत दादोससारखे स्वामीचे शिष्य देखील याबाबतीत त्याची कधी कधी निदा करीत उदा साधा नावाच्या एका तरुण शिष्यीणीला श्री चक्रधरानी आपल्या गळचातील पुष्पमाला दिली ते पाहून दादोसाने 'ऐसे आमचे गोसावी राडाबाईला माळ देती" अशी टीका केली ब्रह्मचारी देवाच्या गुफेतील सडा घालणाऱ्या स्त्रियानी श्रीचक्रधराना क्षेमालिगन दिले त्यामुळे श्रीचक्रधराचा फुटा (पागोटे) सेणाने माखला हे पाहून लिगाच्या देवळातील ब्राह्मणानी "बाहुल्ये श्रीचागदेव राउळाचा ठाइ स्त्रिया साची वेधु" असे म्हटल्यावर त्या बाईने क्षेमालिगन सोडले आपल्या शिष्यीणी सबधाने समाजामध्ये निदा होते या गोष्टीची जाणीव चक्रधराना होती असे दिसते ते एकदा भिगाराला जाण्यास निघाले असताना साधेने बरोबर येण्याचा आग्रह केला तेव्हा चक्रधरानी "तुम्ही सात बाईया हे एकले बोडिके तरि लोकू विरुध की तुम्ही एथ असा" असे तिला सागून बरोबर येऊ दिले नाही साधेची आई देखील साधेला एकटीला गोसाव्या बरोबर पाठविण्यास तयार नव्हती ती म्हणाली "एल्हो (साधा) धाकुटी मज यावेची लागेल एऱ्हवी गोत्र कुटुबाचा बोलु लागेल " वस्तुत एका दृष्टीने हे उल्लेख तत्कालीन समाजातील पुरुषाची स्त्रिया सबधी परपरागत सकुचित आणि साशक वृत्तीच दर्शवितात श्री चक्रधराप्रमाणेच नतरच्या इतर काही सता महतासबधाने—(अर्थात महानुभाव सोडून) देखील अशा प्रकारचे लोकमत आढळून येते तेव्हा त्याकडे विशेष लक्ष देण्याचे कारण नाही असे वाटते. परतु

कांहीं लीळांतील प्रसंग समाजाच्या या टीकेला पोषक असेच दिस-
तात हें पाहून आश्चर्य वाटतें. उदाहरणार्थः– जोमाई नांवाच्या
एका बाईला सुपली वाजवून आपल्यापुढें श्री चक्रधरांनीं नाच-
ण्यास सांगितले. त्याप्रमाणें ती नाचलीं. साधेला आपल्याबरोबर
जलक्रीडा करण्यास गोसाव्यांनी बोलावलें परंतु तिच्या आईने
नकार दिल्यामुळें तो बेत रद्द करावा लागला. आऊसा या जो-
गिणी संबंधीच्या लीला तर वरील निंदेला जास्तच पोषक ठरतात.
ही जोगीण पूर्वी नाथपंथी होती. बाईसाला तिची वागणूक पसंत
नसे. स्वतः चक्रधर स्वामी तिच्या संबंधानें " पोरी आऊवेसीः मी
स्त्री ऐसी बुद्धि नाही. पुरुष ऐसीची बुधि. स्त्रीत्व हे उच्छेदौनी
गेलें" असें म्हणत असत. अशा स्त्रीला श्रीचक्रधरांनी तशा प्रकारे
नाचण्यास आणि क्षेमालिंगण देण्यास सांगावें आणि तिनेहि निरु-
पायानें गुरूची आज्ञा मानावी हें पाहून मनाला खेद वाटतो. या
संबंधींच्या लीळांची माहिती देणें सदभिरुचीला सोडून असल्यामुळे
येथें देत नाहीं. "आउपुष्टि आरोहन; भएचकित आउ समसानी
बैसवणें; आउसा करवि मुनियांशी क्षेमालिंगन देववणें आणि
आउ नृत्यकरणी रात्रि करणें (लीलाच. उत्तरार्ध पान २४५ ते
२४७) या त्या चार लीळा होत. ज्या चक्रधरस्वामींनीं आपल्य
एकाकी पर्यटनांत निपुत्रिक ठाकुराच्या बायकोला परत पाठ-
विलें अथवा पाठकानें आपली बायको अर्पण केली असतां तिचा
स्वीकार केला नाहीं त्याच महात्म्यांनीं आपल्या शिष्यीणीला
अशा प्रकारें नाचण्यास सांगावें या गोष्टींची संगति कशी लावावी?
एकांकांतील तेलीणीच्या बाजेवर झोंपल्या संबंधींची जी लीळा
आहे त्या विषयी प्रो. न. र. फाटकांना महंत गोविंदराज महानु-
भावांनीं श्रीचक्रधर त्यावेळीं विदेही अवस्थेंत होते असें उत्तर

देऊन समाधान करण्याचा प्रयत्न केला आहे तेलीणीच्या लीळे-
तील स्वामीची विदेही अवस्था जरी मान्य केली तरी पण आउसा
सबधीच्या लीळा विदेही अवस्थेत झाल्या असे कसे म्हणता येईल?
बरे ही लीळा प्रक्षिप्त म्हणावी तर तसाहि प्रकार दिसत नाही
रत्नमाला स्तोत्रात ही लीळा भाषातर रूपाने आली आहे या
दृष्टीने श्रीचक्रधराचे गुरु गुडमराउळ आणि त्याचे गुरु श्रीचक्र-
पाणी राउळ याचे या बाबतीतील धोरण पाहून मनाला फार
समाधान वाटते श्री गुडमराउळ हे स्वत खरोखर विदेही वृत्तीचे
होते लोक त्याना वेडेपिसे म्हणत आणि वागतहि ते पिशाच्य
वृत्तीने ! परतु शेवटपर्यत त्यानी नैष्ठिक ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन
केले. ईश्वरनायक आपली कन्या विवाहासाठी द्यावयाला उत्सुक
असतानाहि ते फार रागावले आणि अशा लग्नाला त्यानी स्पष्ट
नकार दिला ज्या साधेबरोबर श्रीचक्रधर जलक्रीडा करण्यास
तयार झाले त्याच साधेला पडदणी न घेता आघोळ करताना
पाहून गुडमराउळ रागाने मारावयाला धावले त्याचे गुरु चक्र-
पाणी याची नैष्टिक ब्रम्हर्याबद्दल प्रसिद्धीच होती त्यानी काउर-
ळीची वेश्या कामाख्या हिला गुफेत प्रवेश न करण्याची आज्ञा
केली होती. परतु सात दिवसानी तिने हट्टाने प्रवेश करण्याचा
प्रयत्न केला त्यावेळी त्यानी आपल्या देहाचे विसर्जन करून
ब्रम्हचर्यांचे पालन केले यावरून श्रीचक्रधराचे वर्तन विदेही
अवस्थेमुळे झाले हे मत पटत नाही

लीलाचरित्रातील असे काही प्रसग वगळल्यास श्री चक्र-
धरस्वामीनी आपल्या आयुष्यात धार्मिक आणि सामाजिक सुधा-
रणेचे थोर कार्य केले त्याची मते तत्कालीन पुराणप्रिय समाजाला
क्रातिकारक वाटणे साहजिक आहे जी अस्पृश्यता आज सरकार

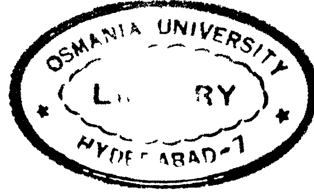
कायद्याने नाहींशी करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. ती श्रीचक्रधरांनी सहासातशें वर्षांपूर्वी प्रतिकूल परिस्थितीत आपल्या आचरणांनीं कमी करण्याचा प्रयत्न केला यावरून त्यांची दृष्टि किती पुरोगामी होती याची साक्ष पटते. त्यांच्या स्वभावात असे कांही अलौकिक गुण होते कीं ते जेथें जेथें जात तेथें तेथे भाविक लोक त्यांच्या भजनी लागत. त्या गुणांपैकीं प्राणीमात्रावर निर्हेतुक प्रेम करण्याची त्यांची वृत्ति कौतुकास्पद वाटते. आपल्या भक्तांवर तर ते प्रेम करीतच असत ह्यांत कांहीं नवल नाही. परतु महदाश्रमामारख्या संन्याशी शत्रूलाहि त्यांनी दुखविले नाही. एका पडक्या देवळाला नागदेवाचार्यानें महदाश्रमाच्या पूजेची उपमा दिली तेव्हां चक्रधरांनीं त्याचा निषेध करून "तुम्ही महात्मे कीं गा: तुम्हां मारितां पूजितां समानचि होआवा कीं गा: मुक्तीची चाड तेणें मुंगिए वांरु न चितावें." असा उपदेश केला. स्वामीच्या या अलौकिक गुणवैशिष्टयाकडे पाहून श्री ज्ञानेश्वरांच्या 'अद्वेष्टा सर्व भूतानां मैत्र: करुण एवच' इ. श्लोकावरील " जो सर्व भूतांच्या ठायीं । द्वेषातें नेणेंचि कही। आपपरु नाहीं। चैतन्या जैसा " या उद्‌गारांची आठवण होते. श्रीचकधरांनी आपल्या आयुष्यांत ज्या सन्यासप्रधान भक्तिपंथाची स्थापना केली त्याचा विस्तार त्यांच्या अनुयायांनी काबुल कंदाहारसारख्या मुसलमानी प्रदेशांपर्यंत केला. तसेंच मराठीला धर्मभाषेचा मान दिल्यामुळें महानुभावांनीं या भाषेंत अनेक ग्रंथ रचून साहित्याच्या क्षेत्रांत मोठी कामगिरी केली आहे. मध्यंतरीच्या काळांत या पंथांतील कांही आचार वैशिष्टयामुळें हिंदुधर्मात बरेच गैरसमज पसरले आणि आणि त्यामुळें बेबनाव उत्पन्न झाला. परंतु आज ती स्थिति राहिली नाही. कारण ह्या पंथांतील बरेचसें वाङमय प्रकाशित

झाल्यामुळे त्याचा निरनिराळ्या विद्यापीठातून देखील आस्थेने अभ्यास होऊ लागला आहे वेदासारख्या प्राचीनतम आणि हिंदु-धर्माला पूज्य अशा धर्मग्रथावर त्याच धर्मातील थोर थोर पडित एक अभ्यासाचा विषय ह्या दृष्टीने अनुकूल प्रतिकूल टीका कर-तात हे आपण पाहतो इतकेच नव्हे तर हिंदु धर्मातील आचारा-सबधी गुणदोषाचे विवेचन कै लो टिळक आणि म म काणे याच्या सारखे विद्वान किती प्राजलपणे करतात ही गोष्ट स्वत प बाळकृष्णशास्त्री यानी मान्य करून त्याची मते त्यानी आपल्या ग्रथात दिली आहेत असे जर आहे तर त्याच हिंदु धर्मातील महानुभावासारख्या एका वैष्णव पथासबधाने तात्विक भूमिके-वरून जर चर्चा झाली तर महानुभाव महतानी विषाद न मानता अशा टीकेला शातपणाने उत्तर द्यावे श्रीचक्रधरस्वामीनी आपल्या आयुष्यात मूर्तिपूजा, अस्पृश्यता, इ सबधी ज्या सुधारणा केल्या त्यापैकी किती आज अमलात आल्या आहेत ? हिंदुधर्माप्रमाणेच महानुभाव अस्पृश्यता मानतात हा देखील रूढीचाच परिणाम नाही काय ? मग हिंदुधर्मातील रूढ आचारविचाराना दोष देण्यात काय अर्थ आहे? परतु महानुभाव पडित स्वमत समर्थनार्थ वैदिकधर्मातील दोष दाखविण्याचा प्रयत्न करतात तेहि बरोबर वाटत नाही कारण त्यामुळे स्वत च्या मताचे समर्थन कसे करता येईल ? येथे दुसऱ्याहि एका गोष्टीसबधी विचार करणे आवश्यक वाटते टीकाकार एखाद्या लीळेचा आधार घेऊन श्रीचक्रधराच्या आचरणातील काही आक्षेपार्ह प्रसगाचे आपल्या लेखात विवेचन करतात तेव्हा महानुभाव महत सूत्रपाठातील तत्सबधी वचनाचा उल्लेख करून टीकाकाराची विधाने निराधार ठरविण्याचा प्रयत्न करतात परतु लीळाचरित्र ग्रथाची रचनाच अशा पद्धतीची आहे

कीं कथाप्रसंगाची हकीकत आधीं देऊन त्यावर श्री चक्रधरस्वामींचीं सिद्धांतवचनें आलीं आहेत. उ. महदंबेच्या यात्रेसंबंधीची लीळा, अथवा मार्गीं म्हाइंभटा भेटी ही लीळा पहावी. तेव्हां या गोष्टींचा समन्वय कसा करावयाचा ?

असो येथवर श्री चक्रधरप्रभूंच्या कार्यासंबंधी आणि त्या कार्यावर टीकाकार जे आक्षेप घेतात त्यासंबधी थोडक्यांत वर विवेचन केलें आहे. हें विवेचन करतांना दोन्हीं पक्षांचे दृष्टिकोण लक्ष्यांत घेऊन श्रीचक्रधरप्रभूच्या कांही थोर गुणांचें दिग्दर्शन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्याबरोबर चरित्रग्रंथाच्या विशिष्ट रचनेमुळें त्यांच्या आयुष्यातील कांही प्रसंगांना अनुलक्षून जी टीका होते; ती महानुभाव महंतांना पूर्वग्रहदूषित आणि एकतर्फी वाटत असली तरीपण एकंदर चरित्रग्रंथाचा विचार करतां सर्वच निर्मूल वाटत नाही. अर्थात् अशा टीकालेखांत कांही कांहीं ठिकाणीं समतोलपणाचा अभाव आणि मार्मिक अभ्यास न करितां घेण्यांत आलेले आक्षेप असे प्रकार दिसतात. अशा आक्षेपांसंबंधीं महानुभाव महंतांनीं उत्तरपक्ष करून निराकरण अवश्य करावें. परंतु जी टीका मूळाला धरून योग्य रीतीनें करण्यांत येते त्या टीकेसंबंधीं गैरलागू मुद्दे उपस्थित न करितां समतोलपणानें साधार उत्तर द्यावें. अशा उत्तराचें कुणीहि स्वागतच करील.

देवगिरीचे यादव आणि धार्मिक पंथ

महाराष्ट्रच्या धार्मिक इतिहासात यादवाचा काल फार महत्त्वाचा गणला गेला आहे या कालात भिल्लम यादवाने सोमेश्वर चालुक्याचा पराभव करून देवगिरी येथें स्वतत्र राज्याची स्थापन केली तसेच त्याच्या वशजानी गुजरात, माळवा, तेलगण आणि कर्नाटकासारखे प्रात पादाक्रात करून महाराष्ट्राचे राज्यवैभव वाढविले स्वातत्र्यप्राप्ती नतर यादवानी आपल्या राजवटीत राज्यविस्तारासाठी इतर राजाशी बऱ्याच लढाया केल्या तरीपण महाराष्ट्रातील आपल्या प्रजेला त्यानी सुखाचे दिवस दाखविले धार्मिकदृष्टयाहि हा काल कमी महत्त्वाचा नाही हेमाद्रि बोपदेवा सारख्या थोर पडितानी धर्मशास्त्रावर निबध रचून वैदिक धर्मातील आचार विचाराचे आसन स्थिर करण्याचा याच कालात प्रयत्न केला परतु या प्रयत्नाने बहुजन समाजाचे समाधान होणार नाही हे ओळखूनच की काय महानुभाव आणि वारकरी सप्रदायासारखे धार्मिक पथ याच कालात उदयास येऊन त्याच्या अनुयायानी लोकाना भक्तिमार्गाचा उपदेश केला त्याकरिता त्यानी समकालीन शास्त्री पडिता प्रमाणे सस्कृतभाषेचा अवलब न करिता मराठी सारख्या लोकभाषेला धार्मिक भाषेचे स्थापन दिले आणि यातच त्याच्या कार्याचे वैशिष्टय आहे या कालातील सतामहतानी या दृष्टीने मराठी साहित्याची जी सेवा केली ती केव्हाहि अपूर्वच म्हणावी

लागेल. ज्ञानेश्वरी सारखा अलौकिक ग्रंथ रचून ज्या संत शिरोमणीने महाराष्ट्राला मार्गदर्शन केलें त्या ज्ञानेश्वर महाराजांचें कार्य शेवटचा वैभवशाली यादवराजा रामदेव याच्या राजवटींतच झालें. अशा या संपन्न कालांत ज्या महात्म्यांनी आपापल्या पंथांचा प्रसार करून बहुजन समाजांत धर्मजागृति केली, त्यांना यादवांचा आश्रय होता किंवा नाही; समकालीन धर्मपंथांसंबंधानें यादवराजांचें धोरण कसें होतें, त्यांनी आपल्या राज्यांत निर्माण होणाऱ्या मराठी साहित्याला उत्तेजन दिलें किंवा नाही इत्यादि प्रश्न विचार करण्यासारखे आहेत प्रस्तुत निबंधांत या विषयावर दोन शब्द लिहिण्याचें ठरविलें आहे.

भिल्लम यादवानें सन ११८९ या वर्षी स्वातंत्र्य संपादन करून देवगिरी येथें गादी स्थापन केली हें वर सांगितलेंच आहे. त्यापूर्वी यादव हे सेऊण यादव या नांवानें प्रसिद्ध असून ते आधी मलखेडच्या राष्ट्रकूटांचे आणि नंतर कल्याणीच्या उत्तर चालुक्यांचे मांडलिक होते. या राष्ट्रकूट चालुक्यांचा मध्ययुगीनकाल दक्षिणेंत धार्मिक आंदोलनाच्या दृष्टीनें बराच प्रसिद्ध आहे. या कालांत किंबहुना या कालापूर्वींच वैदिकधर्माचे जुने श्रौत आचार कमी कमी होऊन त्याला बहुजन समाजांत स्मार्त पौराणिक धर्माचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. सुप्रसिद्ध श्रौताचार्य कुमारिलभट्ट याने वैदिकधर्माचें हें प्राचीन स्वरूप टिकविण्याचा जरी प्रयत्न केला तरी पण त्याला यश आलें नाहीं. या दृष्टीनें कुमारिलभट्टापेक्षां श्रीशंकराचार्यांचें कार्य जास्त प्रभावी आणि यशस्वी झालें. याचें कारण स्वतः शंकराचार्य वैदिक कर्मकांडापेक्षां कर्मसन्यासाचे पुरस्कर्ते होते. श्रौतयज्ञ मोक्षदायक नसून खरा मोक्ष ज्ञानानेंच मिळतो असें त्यांचें मत होतें. दुसरें असें कीं,

शिव आणि विष्णु सारख्या पौराणिक देवताच्या उपासनेला त्यानी मान्यता दिली होती ही गोष्ट प्रचलित लोकमताच्या दृष्टीने इष्ट अशीच होती या कालातील अत्रिसहिता आणि इतर स्मृतिग्रथानी देखील या स्मार्त धर्माचा पुरस्कार करून वैदिक यज्ञाच्या ऐवजी पच महायज्ञाला महत्त्व दिले होते राष्ट्रकूट चालुक्याची आज जी दानशासने उपलब्ध आहेत त्यावरून दान-घेणारे बहूतेक ब्राम्हण पच महायज्ञाचे उपासक होते असे आढळून येते या खेरीज या स्मार्त धर्माचे दुसरे वैशिष्टय म्हणजे व्रताचे आचरण आणि तीर्थ क्षेत्राचे महात्म्य हे होय पुराणानी व्रतवैकल्ये व वाराणसी इ तीर्थक्षेत्रे याचे वर्णन केले आहे वैदिक-धर्माच्या या अहिसाप्रधान स्मार्त आन्हिकाना या कालात जे विशेष महत्त्व देण्यात आले त्याचे कारण बौद्ध आणि जैन या धर्माबरोबर होणारी स्पर्धा हे होय असे तज्ज्ञाचे मत आहे दक्षि-णेत या कालविभागात कित्येक पौराणिक देवताची विशेषत शिव आणि विष्णु या देवताची जी प्रचड मदिरे उभारण्यात आली त्याचे कारण देखील हेच आहे. या अवैदिक धर्मपैकी बौद्ध-धर्माला या कालापूर्वीच उतरती कळा लागून त्याचा या कालात ऱ्हास झाला परतु जैनधर्माला राजाश्रय मिळाल्यामुळे त्याचा बराच उत्कर्ष झाला कारण कर्नाटकातील गग आणि कदब राजे जैन होते तसेच मलखेडच्या राष्ट्रकूटापैकी काही जैनधर्मी होते तैलप या उत्तर चालुक्याने जेव्हा राष्ट्रकूटाचा पराभव केला तेव्हा इद्रराष्ट्रकूटाने जैनाच्या सल्लेखण विधीने आपला प्राण दिला जैनधर्माच्या या प्रसाराला तामिळप्रातात अळवार भक्ताच्या वैष्णवसाप्रदायाने आणि मलबारात नायनार साधूच्या शैवमताने बराच प्रतिबध केला तामीळप्रातातील चोलराजे कट्टर शैव अस-

त्यामुळें त्यांनीं देखील या कामीं हातभार लावून जैनांचा फार छळ केला. राजराजचोल यानें मदुरा येथें प्रचंड शिवमंदिर बांधून त्या मंदिरांत नायनार शैव साधूच्या मूर्तीची स्थापना केली. तामिळप्रांताप्रमाणेंच कर्नाटकांत देखील कल्याणीच्या चालुक्यांच्या सत्तेमुळें आणि म्हैसूरांत होयसळांच्या धर्मांतरामुळें जैनधर्माची पिछेहाट झाली. उत्तर चालुक्यांचा पहिला राजा तैलप हा शैव होता. म्हैसूरांतील होयसळ आरंभी जैनमताचे होते. पण पुढे विष्णुवर्धनानें रामानुजाचार्यांच्या उपदेशामुळें जैनधर्माचा त्याग करून वैष्णवमताचा पुरस्कार केला. त्यामुळें जेनधर्माचा राजाश्रय सुटला. परंतु कर्नाटकांत या धर्माचा ऱ्हास लिंगायत पंथाच्या उत्कर्षामुळें झाला. या पंथानें जैन धर्माला असा जोराचा विरोध केला कीं, त्यानंतर दक्षिणेंत जैनधर्म बहुतेक नामशेष झाल्यासारखाच झाला. आंध्रप्रांतांत वरंगळचे काकतीय राजे शैवमताचे होते. सुप्रसिद्ध काकतीय राजा गणपतिदेव यांच्या समोर तेलगु महाभारतकार तिक्कण्णा यानें जैनांचा वादविवादांत पराभव केला. त्यामुळें आंध्रप्रांतांतूनहि जैनधर्माचें उच्चाटन झालें. याप्रमाणें तामिळ, कर्नाटक आणि तेलंगण या तिन्ही प्रांतांत शैव वैष्णवांनीं जैनधर्माशीं जो लढा दिला त्यांत जैनांची पिछेहाट होऊन त्या धर्माचा ऱ्हास झाला. दक्षिणेंतील या धार्मिक आंदोलनाचा महाराष्ट्रावर देखील परिणाम झाला असावा. त्या कालांतील ऐतिहासिक साधनें या भागांत कमी उपलब्ध झाल्यामुळें त्या परिणामाचें स्वरूप काय होतें हें निश्चितपणें समजणें जरी कठीण असलें तरीपण या धार्मिक लढयाचें स्वरूप तामिळ कर्नाटकाप्रमाणें तीव्र नसावें असें वाटतें. याचें कारण महाराष्ट्रावर यादवांच्या पूर्वी ज्या राजांची सत्ता होती ते बहुतांशानें परमत-

सहिष्णु होते असे दिसते उदाहरणार्थ शातवाहन वाकाटक हे वैदिक धर्माचे अनुयायी आणि यज्ञयागाचे पुरस्कर्ते होते तरीपण बौद्ध-धर्मासंबधी त्याचे धोरण उदार होते कारण निरनिराळ्या ठिकाणी जी बौद्धलेणी आज अस्तित्वात आहेत त्यापैकी बरीचशी या कालातच तयार झाली होती त्यानतरचे चालुक्य राष्ट्रकूट वैदिकधर्माप्रमाणेच जैनधर्माचे आश्रयदाते होते त्याच्या काला-तील दानशासनात कर्मठ ब्राम्हणाप्रमाणेच जैन यतीचा देखील समावेश झाला होता काही राष्ट्रकूट राजानी जैनधर्माचा जरी स्वीकार केला होता, तरीपण वैदिक धर्मानुयायाना त्यानी सम-तेने वागविले धार्मिक बाबतीत तामिळातील चोलाप्रमाणे त्याचे धोरण अनुदार नव्हते त्यामुळे महाराष्ट्रात धार्मिक लढ्याला फारसा वाव मिळाला नसावा दुसरे असे की, उत्तरेतून जैनधर्माचा प्रवेश प्रथमत दक्षिणेत तामिळ कर्नाटकात झाला आणि त्याच प्रातात त्यानी आपल्या धर्माचा प्रसार केला त्याच्या प्रसाराची केद्रे महाराष्ट्रात नसल्यामुळे त्या धर्माला येथे विरोधहि झाला नसावा जैनधर्माला या कालात जी जोराची टक्कर देण्यात आली ती वैदिकधर्माने दिली नाही, तर दक्षिणेतील शैव वैष्णव मतानी दिली याप्रमाणे महाराष्ट्र या धार्मिक लढ्यापासून थोडासा अलिप्त आणि दूर असा जरी होता, तरीपण पुढे नाथपथाच्या प्रसारामुळे जैनधर्माला या प्रातात बराच पायबद बसला असावा लीळा-चरित्र या उत्तरकालीन महानुभाव ग्रथात यासबधी सूचक उल्लेख आहेत अदडीनाथ सामर्थ्यकथन ही पूर्वार्धातील लीळा या दृष्टीने महत्त्वाची आहे त्या लीळेत अदडीनाथ नावाच्या नाथपथी योग्याने राजासमोर आधी वादात आणि मग अद्भुत सामर्थ्यात जैनराजगुरूचा पराभव करून वैदिकधर्माचा कसा पुनरुद्धार केला

या कथेचें वर्णन आलेलें आहे. त्यावरून महाराष्ट्रांत जैनधर्माचा बराच प्रसार झाला होता असें दिसतें. लहान मुलांना वर्णमाला शिकविण्याचा प्रारंभ करतांना पहिले नमनाचें वाक्य ओनामासीध (ॐनम:सिद्धम्) असें आहे. तें जैनांचें आहे. त्यावरून जैनयती शाळा घालून मुलांना साक्षर करीत असत आणि त्याबरोबर आपल्या धर्माचा प्रसार करण्याचें कार्यहि करीत असावेत असें वाटतें. यादवांच्या उत्तरकालांत महानुभाव आणि वारकरी संप्रदायासारखे जे भक्तिमार्ग उदयास आले त्यांच्या अनुयायांनी जैनधर्मासंबंधीं प्रतिकूलच उद्‌गार काढले आहेत. भास्करभट्ट महानुभाव आपल्या शिशुपालवध या गंथांत वैदिकधर्म हा राजमार्गासारखा सरळ आहे पण जैनधर्म हा आडवाटेप्रमाणें त्रासदायक आणि धोक्याचा आहे असें आपलें मत देतो. तसेच ज्ञानेश्वर आपल्या ज्ञानेश्वरीत "पाखांडाचे कडे। नागवी लुंचिती मुंडे। नियोजिली वितंडे। तळासी येती" असें जैनधर्माला अनुलक्षून त्यांच्या अनुयायांच्या धार्मिक कृत्यांचा धिक्कार करतात. यावरून या संतामहंतांना देखील जैनधर्माचीं वेदबाह्यमतें नास्तिकपणाचीं अतएव त्याज्य वाटत होतीं असें म्हणण्यास हरकत नाही.

परंतु यादवांचें या धर्मासंबंधीं उदार धोरण होतें. नंतरचे यादवराजे स्वत:ला वैदिकधर्माचे अनुयायी म्हणवीत असले तरीपण ज्यानें सेउण यादवकुलाची स्थापना केली त्या दृढप्रहाराची आई जैनयती चंदप्रभास्वामी याच्या कुंतीविहार आश्रमात आश्रयासाठीं उत्तरेंतून आली होती आणि तेथेंच तिला मुलगा झाला अशी एक दंतकथा नासिक्यपुर कल्पांत दिली आहे. या कथेला ऐतिहासिक पुरावा नसल्यामुळें ती निव्वळ दंतकथाच असावी. तरीपण या कथेवरून आरंभी आरंभी सेऊण यादव-

कुलाचा जैनधर्माशी सबध होता असे दिसते या नतरच्या सेऊण यादवानी जैनधर्माबद्दल सहानुभूतीच दाखविली आहे सेउणदेव या यादवराजाने जैनधर्माला राजाश्रय दिला होता असे अजनेरी-च्या शिलालेखावरून दिसते कारण या लेखात आरभीचे नमन जैनपद्धतीचे आहे तसेच या लेखात चद्रप्रभा या जैनदेवाला दोन दुकाने करमाफ करून दान केल्याबद्दलचा उल्लेख आहे यानतरचे यादव जरी वैदिकधर्माचे पुरस्कर्ते होते तरीपण जैनधर्माबद्दल उदार धोरणच त्यांनी स्वीकारले होते उदाहरणार्थ कृष्णयादवाची वैदिक-धर्माच्या अभिमानाबद्दल फार प्रसिद्धी आहे त्याने अनेक यज्ञ केले ममदापुरच्या लेखात या कृष्णयादवाने वैदिकधर्माचे पुनरुज्जीवन केले असे स्पष्ट म्हटले आहे हेमाद्रि देखील आपल्या ग्रथात "क्षीण कालवशात् पुनस्तरुणता धर्मोऽपि सप्रापितः असे त्याच्यासबधी प्रशासापर उद्गार काढतो याच कन्हरदेवाच्या राजवटीत त्याच्या राणीच्या आज्ञेने सर्वाधिकारी माईदेव याने एक जैन बस्ती बाधल्याचा उल्लेख आहे कर्नाटकात त्याकाली कडकोल आणि मुनिवल्ले ही जैनधर्माची केद्रे होती सन १२५१ या वर्षी कृष्ण-देवाच्या कारकीर्दीत काळुकेरे येथील महाजनानी अनततीर्थ देवाचया बस्तीसाठी जमीन इनाम दिली होती

जैनधर्माच्या बाबतीतले यादवाचे हे उदारधोरण त्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या धर्मासबधीहि दिसून येते त्याचे कित्येक महाप्रधान धर्माने जैन होते महाप्रधान मल्ल आणि बाच हे जैन-धर्मी असून त्यानी सन १२४४ या वर्षी सिघणाच्या राजवटीत अनत तीर्थकराची एक बस्ती बाधली तसेच रामदेवाचा महा-प्रधान टिप्परस हा कर्नाटकात सुभेदार असताना बोप्पण याने सन १२६९ या वर्षी एक जैन बस्ती बाधली रामदेवाचे माडलिक

कुचिराज आणि चट्ट हे बंधु जैन असून पद्मसेनाचे भक्त होते. रामदेवाचा दुसरा एक महामंडलेश्वर भैरव देवरस हा स्वतः जैनधर्मी असून वैदिकधर्माचा पुरस्कर्ता होता हें विशेष आहे. जैनधर्माप्रमाणेंच जैनकवींना देखील यादवांचा आश्रय असे. शांतीश्वर पुराणाचा कर्ता कमलभव हा अशापैकीच होता.

दानशासनांतील वरील उल्लेखांवरून एक गोष्ट लक्षांत येते. ती ही कीं, हीं दानशासनें कर्नाटकांतील असून यादव अधिकारीही नांवावरून कानडीच दिसतात. कर्नाटकांत यादवाच्या कालापूर्वीपासून जैनधर्माचा प्रसार झाला होता ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. परंतु महाराष्ट्रांत दान घेणारे जैनयती ज्या अर्थी सांपडत नाहींत त्या अर्थी जैनधर्माला नंतरच्या अमदानीत नाथसंप्रदायामुळें उत्तरती कळा लागली असावी.

शातवाहनानंतर दक्षिणेंत बौद्ध धर्माचा ऱ्हास झाला हें वर सांगितलेंच आहे. याचें कारण कुमारील भट्ट आणि शंकराचार्य यांनीं त्या धर्मावर चढविलेले हल्ले हें होय असें कै. वैद्य यांचें मत आहे. परंतु महाराष्ट्रांत त्यांचें अस्तित्त्व कुठें कुठें जाणवत होतें. लीळाचरित्रांत बुद्ध विहारांचा उल्लेख आला आहे. वैदिकधर्मानुयायांना विशेषतः ब्राम्हणांना बुद्धविहार वर्ज्य होता. परंतु गौतमबुद्धाची अवतारांत गणना याकालांत झाली होती.

हेमाद्रीच्या व्रतखंडांत देवगिरीचे यादव हे भगवान कृष्णाचे वंशज असून आरंभी द्वारकेचे राजे होते असा उल्लेख आहे. या उल्लेखाला यादवांच्या दानशासनांवरून आधार मिळतो. या शासनांत त्यांनीं यादवनारायण, यदुकुळतिलक, आणि द्वारावतीपुरवराधीश्वर अशीं विरुदें धारण केलेलीं आहेत यांवरून ते कृष्णाचे उपासक अथवा भागवत सांप्रदायी असावेत अशी सहज

कल्पना होते आणि ही कल्पना नतरच्या यादवाच्या लेखावरून खरी होती असे स्पष्ट दिसते उदाहरणार्थ खेद्रापुर येथील १२२४ च्या लेखात सिघण याने वैष्णव मताला राजाश्रय देऊन आपल्या अत करणात हरीची स्थापना केली असा उल्लेख आहे तसेच ममदापुरच्या लेखात शारगपाणीच्या पदकमलाची पूजा केल्या-मुळे सिघणाला सिहासन मिळाले असे म्हटले आहे त्याचा नातू कृष्ण हा तर वासुदेवाचा पूर्ण भक्त होता हे बागेवाडीच्या लेखा-वरून स्पष्ट होते शेवटचा वैभवशाली राजा रामदेव याने पढर-पुरच्या विठ्ठल मदिराला मोठी देणगी देऊन त्याचा कसा पुन-रुद्धार केला ही गोष्ट तर चौऱ्याशीच्या लेखावरून प्रसिद्धच आहे वस्तुत पढरपुर हे क्षेत्र बरेच प्राचीन आहे देवगिरीच्या यादवा-च्या पूर्वी होयसळ यादवाच्या अधिकारात हे क्षेत्र होते या होयसळापैकी वीर सोमेश्वर याने शके ११५९ या वर्षी विठोबा-च्या पूजेसाठी दाने केल्याचे वर्णन विठ्ठल मदिरातील एका जुन्या शिलालेखात आहे. यावरून होयसळ आणि देवगिरी या दोन्ही राजघराण्याचा या मदिराला राजश्रय होता हे उघड दिसते

याप्रमाणे सेऊण यादव हे जरी विष्णूचे उपासक होते तरी पण शिवाची ते भक्ति करीत नव्हते असे नाही इतकेच नव्हेतर काही सशोधकाच्या मते अकराव्या शतकातील सेऊण यादव हे शिवोपासक होते उदाहरणार्थ कळसबुद्रुक येथील १०२५ च्या लेखांत तिसऱ्या भिल्लमाने शभूची पूजा केली असा उल्लेख आहे तसेच सेऊणचद्र दुसरा हा धर्माने शैव होता त्याने शकराच्या मदिराला स्वत च्या इष्टेटीतून इनाम दिले होते परतु हा शैवपथ पाशुपत असावा कारण या राजाचा गुरु सर्वदेवाचार्य हा पाशु-पत साप्रदायी होता पाचव्या भिल्लमाचा देखील कालामुख शैव

पंथाला आश्रय होता असें दिसतें. कारण सन ११९१ यावर्षीं वीर बल्लाळ होयसळाच्या विरुद्ध लढत असतांना त्यानें एक गांव सिद्धांतचंद्रभूषण पंडित या स्थानकाचार्याला इनाम दिला होता. हा आचार्य कालामुख शैव होता. या शैवपंथाप्रमाणेंच बसवाच्या वीरशैवपंथाला आणि त्या पंथांतील जंगमांचा यादवांनी परामर्श घेतला होता. या पंथाच्या अनुभवशिखामणी या ग्रंथांत एक कथा दिली आहे. त्या कथेंत पांचवा भिल्लम हा वीरशैव होता असें म्हटलें आहे. परंतु या कथेला दुसरा पुरावा नसल्यामुळें ही दंतकथाच असावी. यावरून देवगिरीच्या यादवांचा लिगायत पंथाला आश्रय नव्हता असें म्हणता येणार नाहीं. कृष्ण यादवाची वासुदेवावर किती भक्ति होती हें वर सांगितलेंच आहे. त्याच कृष्णानें बसवाच्या वंशांतील हाल बसवीदेव या वीरशैव साधूला जंगमांना भोजन घालण्यासाठीं एक गांव दान केला होता असा उल्लेख शके ११८२ मधील अर्जुनवाडा ताम्रपटांत आहे. यादवांचे कांहीं प्रधान आणि सेनापति वीरशैव होते. महाप्रधान देवराज हा महादेव यादवाचा सुभेदार लिंगायतपंथी होता. त्यानें सोलापुराला भेट देऊन कपिलसिद्धमल्लिकार्जुनाचें दर्शन घेतलें. आणि त्या देवाच्या पूजेसाठी एक गांव इनाम दिला. रामदेवाचा चाउंडरस नांवाचा एक सेनापति धर्मानें वीरशैव होता. तो मेला तेव्हां त्याला लिगायत पंथाच्या आचारपद्धतीने पुरण्यांत आलें.

यावरून यादवराजे स्वत: वैदिकधर्माचे पुरस्कर्ते आणि कृष्णाचे भक्त असूनहि बसवाच्या वीरशैव मताला त्यांचा उदार आश्रय होता हें स्पष्ट दिसतें. विशेषत: या पंथाला वैदिकधर्माचे प्रमुख अंग चातुर्वर्ण्य आणि इतर आचार विचार मान्य नाहींत. एका शिवाखेरीज इतर देवतांची ते उपासना करीत नाहीत

आणि दुसरे असे की, बिज्जल कलचुरीच्या कारकीर्दीत या पथाची जरी स्थापना झाली होती तरी पण तो एक सुधारक अतएव बडखोर धार्मिक पथ म्हणूनच त्याची प्रसिद्धि झाली त्यामुळे पथ सस्थापक बसव आणि बिज्जल याचा बेबनाव होऊन त्याचे पर्यवसान दोघाच्या मृत्यूत झाले ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे अशा सुधारक पथाचा काही कालानतर कृष्णासारख्या वैदिक धर्मानुयायी राजाने परामर्श घ्यावा ही गोष्ट उदारपणाची आहे असे वाटते की, या पथाला नतर समाजात विरोध कमी होऊन प्रतिष्ठा लाभली असेल जगमाच्या निस्पृह राहणीमुळे आणि पवित्र आचरणामुळे इतर साधुसत्पुरुषाप्रमाणे सामाजात त्याना मान्यता मिळत असेल स्थापनेनतर काही कालाने या पथाला प्रतिष्ठा लाभली असावी आणि त्यामुळेच या पथातील साधूची राजापर्यंत पोच झाली

यादवाचे राज्य महाराष्ट्राप्रमाणे कर्नाटकावरहि होते परतु वीरशैवपथाचा प्रसार कर्नाटकात जसा होता तसा महाराष्ट्रात नव्हता ही गोष्ट दानशासने आणि समकालीन वाङमय यावरून स्पष्ट होते ज्या कालात जैन, वैष्णव आणि वीरशैव महत आपापल्या मताचा प्रचार कर्नाटकात करीत होते त्या कालात महाराष्ट्रात वैदिकधर्मच प्रामुख्याने नादत होता परतु या वैदिक धर्माला स्मार्त पौराणिक धर्माचे स्वरूप यापूर्वीच प्राप्त झाले होते हे वर सागितलेच आहे याचा परिणाम असा झाला की, मूर्ति-पूजा, व्रत वैकल्ये आणि तीर्थ क्षेत्रे याना फार महत्व प्राप्त झाले हेमाद्रीचा चतुर्वर्गचितामणि हा ग्रथ या स्वरूपाची माहिती देणारा असा प्रसिद्ध धर्मशास्त्रावरील निबध याच यादवाच्या कालात रचण्यात आला या ग्रथाच्या व्रतखड, दानखड, आणि

तीर्थखंड या भागांवरून समकालीन धर्मांच्या आचार विचारांची बरीच कल्पना करतां येते: महानुभावांच्या लीळाचरित्र या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून देखील यादव कालीन बहुजनसमाज धर्माच्या बाबतींत बराच अंधश्रद्ध, धर्मभोळा आणि परंपरेचा अभिमानी होता. पंथ प्रवर्तक चक्रधर स्वामी आपल्या भ्रमणांत ज्या ज्या गांवी जात तेथें तेथें देवालयें आणि मठ यांचा भरणा असे. ह्या देवदेवतांच्या उपासकांत शिव आणि विष्णु यांच्या भक्तांची संख्या अर्थात जास्त होती. परळीचा वैद्यनाथ आणि औंढ्याचा नागनाथ आतां प्रमाणें त्याकाळींहि प्रसिद्ध होते. परंतु वेरूळच्या घृष्णेश्वराचा उल्लेख लीळाचरित्रांत आढळत नाही. त्या ऐवजीं माणकेश्वराची प्रसिद्धि बरीच होती. हा माणकेश्वर म्हणजे सुप्रसिद्ध कैलास लेण्यांतील शिवलिंग असावें. या खेरीज पैठण जवळील आपेगांव येथील विज्ञानेश्वराचें महात्म्य बरेंच होतें. तत्कालीन उल्लेखांवरून महाराष्ट्रांत शिवोपासना जास्त प्रचारांत होती असें दिसतें. शिवाप्रमाणें विष्णूचे उपासकहि बरेच होते. द्वारकेचें माहाम्त्य त्याकाळीं फार होतें. त्याखेरीज महाराष्ट्रांत लोणार येथील शारंगधर, आणि पैठणाचा भोगनारायण यांचीही प्रसिद्धि होती. आज महाराष्ट्रांत सूर्योपासना फारशी प्रचारांत नाही. सूर्य मंदिरें तर कुठेंच नाहींत. परंतु यादवकाळी सूर्याचीं मंदिरें अनेक ठिकाणीं होती. अहमदनगर जवळ भिंगार या गांवीं आणि राक्षसभुवन जवळ विझुगा (विचका) येथें सूर्य मंदिरें होती. सूर्याप्रमाणें परशुरामाचींहि मंदिरें होतीं. आणि दर आदितवारीं त्या देवतेची यात्रा भरत असे. नासिक पंचवटी येथील राम आणि नागपुर जवळ रामटेकचा भोगराराम यांचींहि प्रसिद्धि होती. मातापुर (माहूर) आणि पंचाळेश्वर ही दत्तात्रय

प्रभूची पवित्र स्थाने होती. देवाप्रमाणे देवीच्या उपासकाचा बराच भरणा होता रेणुका, महालक्ष्मी, म्हाळसा, महाकाळी, कोळाई इत्यादि नांवें आणि त्याची मदिरे त्याकाळी प्रसिद्ध होती तीर्थ-क्षेत्रात काशीचे महात्म्य फार होते यात्रेकरू मोठ्या जमावाने काशी, प्रयाग, द्वारका इत्यादि क्षेत्राची यात्रा करण्यास निघत आणि काशीची भागीरथी कुपीत भरून आणीत मोठमोठ्या देवस्थानाना राजेलोक देणग्या वर्षासने देऊन त्याचे वैभव वाढवीत असत महाराष्ट्रात आज गोव्याखेरीज इतर भागात देवदासीची चाल आढळत नाही परतु त्याकाळी देवापुढे नर्तिकाचे नृत्य गायन होई

तीर्थ क्षेत्राप्रमाणे व्रतवैकल्याना देखील त्याकाळी लोकप्रियता लाभली होती निरनिराळ्या व्रताचे आचरण हे पौराणिक धर्माचे वैशिष्टच आहे शकरभट्टाच्या व्रतार्कात वर्णिलेल्या ११३ व्रता-पैकी ११० व्रते पुराणावर आधारलेली आहेत तोच प्रकार व्रत कौमुदीतील १२८ व्रताचा आहे ही व्रते पुराणातूनच घेतली आहेत हेमाद्रीने देखील व्रतखडात दिलेल्या व्रताना पुराणाचा आधार घेतला आहे आजहि त्यापैकी काही व्रते शहरे व खेड्या पाड्यातून आचरणात येतात उदाहरणार्थ अनतव्रत, एकादशी, गोकुळअष्टमी नागपचमी, गणेशचतुर्थी नवरात्र इत्यादि व्रताचे उपासक आजहि आहेत व्रताचे आचरण केल्याने इच्छित कामना तृप्त होतात, अशी सामान्य लोकाची श्रद्धा असते परतु यादव-काळी यापेक्षा किती तरी व्रते आचरणात होती त्यापैकी मासो-पवास हे स्त्रियाचे व्रत आज प्रचारात नाही तसेच चाद्रायणव्रत, पचाग्निकाधन इ व्रते आज कोणी आचरित असल्याचे माहीत नाही.

यादवकालीन या धार्मिक आचारविचारांच्या बाबतींत प्रो. शं. वा. दांडेकर यांनी आपलें जें मत दिलें आहे तें विचार करण्यासारखें आहे. ते म्हणतात "व्रतें, उद्यापनें, नियम, मंत्रतंत्र जडीबूटी, तीर्थयात्रा, नागनरसोबा, बहिरोबा, देवीदैवतें, भुतेंखेतें इत्यादींच्या पूजा प्रकारांचा सुकाळ झाला होता. मुख्य वैदिक धर्माला लोक विसरले होते. लोकांची दृष्टि धर्माच्या बाह्यांगावर खिळली होती." डॉ. शं. दा. पेंडशें यांनीं देखील या कालासंबधी अशाच प्रकारचें मत दिलें आहे. अशा धर्मभोळया समाजांत योगी, महात्मे आणि साधुसंत यांना प्रसिद्धि लवकर मिळते. कारण त्यांचें निस्पृह आचरण आणि अद्भुत चमत्कार यांमुळें लोक त्यांच्या भजनीं लागतात. आणि दुसरें असें कीं, धर्माच्या या विधि निषेधांच्या बाह्यांगापेक्षां त्यांच्या उपदेशाचा भर अंतःकरण शुद्धी-वर असल्यामुळें तो लोकांना लवकर पटतो. ते मोक्षप्राप्तीकरितां भक्तिसारखा सोपा उपाय सांगतात. त्यामुळें बहुजन समाजांतून त्यांना अनुयायी फार मिळतात. आणि मग ह्यांतून महानुभाव वारकरी सांप्रदायासारखे धर्मपंथ निर्माण होतात. चक्रधरस्वामीना एका शिष्यानें "व्रत केल्यानें काय होतें" असा प्रश्न केला. त्याला स्वामींनीं जें उत्तर दिलें तें असें "आत्मा पीडें, पाप होय, नकीजे पाप ना पुण्य: एकादशीमुळें जीव पळभरी मांस भक्षण करी पाप होय." व्रत केल्यानें जर पाप होतें तर करा कशाला? अशा प्रकारचा उपदेश कुणालाहि पटण्यासारखा आहे. या कालांत योगी महात्मे जागजागीं आढळून येत असत. लीळाचरित्रांत अशा अनेक साधूंच्या कथा दिलेल्या आहेत. हे साधू महात्मे समाजांत आपल्या मतांचा उपदेश करीत असत. त्यांपैकीं नाथपंथी योग्यांचा भर हटयोग आणि अद्भुत चमत्कार यांवर असल्यामुळें त्यांची प्रसिद्धि

फार होती दहाव्या अकराव्या शतकापासून या पथाचा प्रसार झाला होता गोरखनाथ या प्रसिद्ध योग्याची माहिती चक्रधराच्या काळी महाराष्ट्रात आबालवृद्धाना होती स्वत चक्रधरस्वामी गोरखनाथाचा उल्लेख आदराने करतात एखादा सत्पुरुष भेट-ल्यास भाविक लोक हा साक्षात् गोरखनाथु असे म्हणत असत यावरून गोरखनाथ रामदेव यादवाच्या काळापूर्वी बरीच वर्षे आधी होऊन गेला असावा गोरक्ष फोकरणे म्हणजे गोरखनाथाचे नाव घेऊन भीक मागणे ही म्हण त्यावेळी भिक्षेकऱ्यात प्रसिद्ध होती हे नाथपथी महात्मे लोकाना अद्भुत चमत्कार दाखवून आपला सप्रदाय वाढवीत अगत जालधरनाथ, अदडीनाथ,कुइराम इत्यादि योग्याच्या कथा लीळाचरित्रात आलेल्या आहेत विश्व-नाथ नावाच्या नाथपथी महात्म्याने चक्रधराना पाहून "पिवळी दाडी करू जाणे" म्हणजे ताब्याचे सोने तयार करता येते का ? असा प्रश्न केला त्याला चक्रधरानी नकारार्थी उत्तर दिले यावरून या किमयेची प्रसिद्धि त्याकाळी देखील सर्वत्र होती असे दिसते हे नाथपथी योगी फिरस्ते असून भिक्षा वृत्तीने राहत त्यामुळे बहुजन समाजाशी याचा सबध नेहमी येत असे या पंथाचा उदय कोणत्या शतकात आणि कोणत्या भागात झाला यासबधीची निश्चित माहिती उपलब्ध नाही मत्स्येद्रनाथाचा उल्लेख अभिनवगुप्ताच्या तत्रावलोकात आढळतो यावरून तो योगी नवव्या किवा दहाव्या शतकात होऊन गेला असावा महा-राष्ट्राप्रमाणे तामीळ, तेलगी आणि कानडी या प्रदेशातहि नाथ-पथाची प्रसिद्धि होती गौरण्णा नावाच्या एका तेलगु कवीने चौदाव्या शकतात नवनाथ चरित्र रचिले त्यात गोरखनाथाचा उल्लेख आहे हे नाथपथी योगी चातुर्वर्णी भिक्षा करीत असत

यावरून जातिभेदाचें बंधन या पंथांत नव्हतें असें दिसतें. चक्रधर शिष्या आऊसा ही बाई नाथपंथी असल्यामुळें ती अशा प्रकारें भिक्षा मागत असे. भिक्षा मागतांना हे योगीलोक "नित्य चलचित। मंदमंद मनसो। परमानंद परमानंद। मन भुलीरे। अशा प्रकारचीं अध्यात्मपर हिंदी पदे म्हणत.आबैसा या चक्रधर शिष्यीणीनें एक चौपदी गाइली. तेव्हां चक्रधरांनीं 'हे नायत्रागी सिद्धवाणीं ते निकी' असे प्रशंसापर उद्‌गार काढले: यावरून नाथसंप्रदाय हा उत्तरेकडून महाराष्ट्रांत आलेला आहे या कै. वि. ल. भावे यांच्या मतांत बरेच तथ्य दिसतें. मराठीचे आदि कवि मुकुंदराज आणि संत शिरोमणीं ज्ञानेश्वर महाराज हे नाथ सांप्रदायीं होते ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. परंतु यांची गुरुपरंपरा एक नव्हती. हा पंथ आदिनाथ अथवा शंकराला आपलें आद्य दैवत मानीत असला तरी पण शिव आणि विष्णु यांमध्यें भेद मानणारा नव्हता. याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे स्वतः ज्ञानेश्वरांचें कार्य आणि त्यांचें तत्वज्ञान हें होय. त्यांनी आपल्या ज्ञानेश्वरींत शंकराला महाविष्णु या नांवानें संबोधिलें आहे. यांतच या अभेदाचें बीज आहे. ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वी दक्षिणेंत शैव आणि वैष्णव यांच्या मधील भेद आणि द्वेषभाव विकोपाला गेले होते. परंतु रामानुज मध्वासारखे थोर आचार्यं अथवा बसवासारखे वीरशैव धर्मसुधारक यांच्या मतांचा परिणाम महाराष्ट्राच्या धार्मिक जीवनावर झाला नाहीं याचें बरेंच श्रेय ज्ञानेश्वरांच्या शिकवणीला देणें योग्य होईल. वस्तुतः वारकरी पंथांत भक्तीला प्रमुख स्थान असल्यामुळें अद्वैतापेक्षां द्वैताला हा संप्रदाय जवळचा असावा. आणि तसा प्रकार समकालीन इतर पंथांत आहे. उदाहरणार्थ महानुभाव पंथांत द्वैतमतांचा पुरस्कार केला आहे. दक्षिणेंतील आळवार आणि नाय-

नार भक्त आणि त्यानंतर होऊन गेलेले रामानुज मध्वासारखे विष्णुभक्तीचा प्रचार करणारे थोर आचार्य अद्वैती नव्हते बस-वाचा वीरशैव पंथ हा अद्वैतापेक्षा विशिष्टाद्वैताकडेच जास्त झुकला आहे असे असताना शंकराचार्यांचे ज्ञानप्रधान अद्वैत आणि भागवत धर्माची इतर आचार्यांनी पुरस्कारलेली भक्ति यांचा गोड समन्वय महाराष्ट्रातच फक्त वारकरी पंथासारख्या विठ्ठलाच्या भक्तिमार्गात कां सापडतो ही गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे ज्ञानेश्वरीत विठ्ठलाचे नाव नाही, ज्ञानेश्वरांनी आपल्या तत्त्व-ज्ञानात शांकरमताचा पुरस्कार केला आहे, ते एक थोर नाथपंथी योगी होते इत्यादि गोष्टी खऱ्या आहेत परंतु नामदेवादि समकालीन विठ्ठलभक्तांनी आपल्या भक्तीचे नाते जवळच्या रामानुज मताशी न जोडता जरा दूर असलेल्या ज्ञानेश्वरांच्या शांकर अद्वैताशी कां जोडावे ही गोष्ट देखील विचार करण्या-सारखी नाही का ? दुसरे असे की. पंढरपुरातील विठ्ठलाच्या मंदिराला देवगिरीच्या यादवापूर्वी म्हैसूरच्या होयसळांचा आश्रय होता हे वर सांगितलेच आहे ह्या होयसळांपैकी विष्णुवर्धन अथवा बिट्टीदेव हा रामानुजाचा शिष्य होता त्याच्या नावाशी विठ्ठलाचा संबंध असो वा नसो, तो वादग्रस्त प्रश्न जरी सोडून दिला तरीपण महाराष्ट्राप्रमाणे कर्नाटक तेलंगणात यादवकाली पंढरपुर हे क्षेत्र प्रसिद्ध असून त्या प्रांतातून भक्तांचे समुदाय विठ्ठ-लाच्या दर्शनाला येत असत ही गोष्ट विठ्ठल मंदिरातील शके ११९८ च्या चौऱ्याशीच्या लेखातील नावावरून सहज समजण्या-सारखी आहे आणि कर्नाटकात तर यावेळी रामानुज आणि नंतर मध्वाचार्य यांच्या मताचा प्रभाव जास्त होता आपले भक्तहि कानडा विठ्ठलु कर्नाटकु असे आपले मत देतात इतकेच

नव्हे तर विठ्ठलाचा प्राचीन भक्त पुंडलिक हाहि कानडीच असावा असें कांही लोकांचें म्हणणें आहे. ज्या विठ्ठलाचें वर्णन करतांना आपले संत 'विष्णु सहित शिव आणिला पंढरी । असें वर्णन करून त्या दोघांची अभेद भक्ति दर्शवितात त्याच विठ्ठ-लाचें तेराव्या शतकांतील कानडी कवि चौंडरस यानें आपल्या अभिनव दशकुमार चरित्रांत जें वर्णन केलें आहे तें जरा निराळ्या स्वरूपाचें आहे. आपल्या संताप्रमाणें विठ्ठलाच्या मस्तकावर शिवलिंग नसून तो मुकुट आहे असें चौंडरसाचें मत आहे. तेव्हां आपल्या नामदेवादि प्रमुख विठ्ठलभक्तांनीं आपल्या भक्ति मार्गाला जरा जवळचें असें कर्नाटकांतील भक्तिप्रधान रामानुज मत सोडून नाथपंथी ज्ञानेश्वरांच्या शैवमताची कां जोड दिली? त्याकाली अमका सत्पुरुष अथवा आचार्य द्राविड प्रांतांतील म्हणून त्याचें मत त्याज्य आणि अमका मराठी म्हणून त्याचें मत ग्राह्य असा धर्माच्या बाबतींत भेदभाव नव्हता. असें जर आहे, तर मग महाराष्ट्रांतील लोकप्रिय वारकरी सांप्रदायांत हा जो अद्वैत भक्तीचा समन्वय दिसतो त्याचें श्रेय ज्ञानेश्वरांना देणें योग्य होणार नाही का ? कोणत्याहि प्राचीन धर्मपंथाचा, मग तो भक्ति मार्ग कां असेना आपण जर इतिहास पाहिला तर आपल्याला बऱ्याच प्रमाणांत त्या पंथाच्या मागें एखादें तत्त्वज्ञान दिसतें तसा प्रकार वारकरी पंथांतहि आहे. तो म्हणजे ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्व-ज्ञानाची बैठक हा होय. ज्ञानेश्वरीला वारकरी पंथांत 'आई' या नांवानें संबोधितलें जातें. स्वतः ज्ञानेश्वर गुरुपदेशाच्या नात्यानें नाथसंप्रदायी असले तरी पण वडील विठ्ठलपंत हे पांडुरंगाचे भक्त होते अशी आख्यायिका आहे; त्यामुळें त्यांच्या मतांत असा सुंदर समन्वय झाला असावा. दुसरें असें कीं, यादवकालीन महा-

राष्ट्राची धार्मिक परिस्थिती ही या गोष्टीला कारणीभूत झाली असावी तत्कालीन समाजात शकराचार्याच्या अद्वैत मताखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि आचार्याचे नावहि ऐकू येत नाही मध्वाचार्य हे समकालीन असल्यामुळे त्याच्या द्वैतमताचा महाराष्ट्रात प्रभाव पडला नसेल परतु रामानुजाचार्य ज्ञानेश्वरापूर्वी सुमारे दीडशे वर्षे आधी होऊन गेले असल्यामुळे त्याच्या भक्तिप्रधान विशिष्टाद्वैत मताचा परिणाम महाराष्ट्रावर होणे सभवनीय होते परतु तसा तो ज्ञानेश्वराच्या तत्वज्ञानावर झाला नाही आणि तत्कालीन समाजात तर त्याच्या नावाचा उल्लेखहि सापडत नाही डॉ श दा पेंडशे यानी आपल्या ज्ञानेश्वराचे तत्त्वज्ञान या ग्रथातील 'भाष्यकाराते वाट पुसतु' या प्रकरणात रामानुजाच्या अनुसरणाचे ज्ञानेश्वरीत एकच निरपवाद स्थळ आढळते व ते "यावानर्थ उदपाने सर्वत सप्लुतोदिके" हा श्लोक होय असे आपले मत दिले आहे बाकी सर्व ठिकाणी शकराचार्यांचेच अनुकरण त्यानी केलें असेहि ते म्हणतात. लीळा चरित्रावरून तत्कालीन समाजाच्या धार्मिक स्थितीचा बराच बोध होतो त्या समाजात वावणारे पडित, सन्याशी, महात्मे शकराचार्यांच्या नावाचा उल्लेख आणि त्याच्या अद्वैत मताचा पुरस्कार करणारे आढळून येतात श्री चक्रधर हे द्वैताचे पुरस्कर्ते असल्यामुळे कधी कधी आपल्या भक्तासमोर अद्वैताची थट्टा करतात परतु रामानुजाच्या मताचा उल्लेख कुठेहि आढळून येत नाही इतकेच नव्हे तर तेव्हापासून आतापर्यंत महाराष्ट्रात रामानुजाचा एकहि भक्त झाला नाही हे या भागातील वैशिष्टय विचार करण्यासारखे आहे महाराष्ट्रात रामानुज सप्रदायी मुळीच आढळून येत नाहीत याचे कारण राजकीय स्वरूपाचे आहे ते म्हणजे देवगिरीचे यादव आणि

होयसळ यादव यांचें हाडवैर हें होतें असें आमचे एक कानडीचे प्राध्यापक मित्र सांगातात. धर्माशी राजकीय वैराचा कितपत संबंध आहे हें सांगणें जरा कठीण आहे. तरी पण रामानुजांच्या मताचा आमच्या धार्मिक जीवनावर मुळीच परिणाम झाला नाही ही गोष्ट खरी आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानावरील ग्रंथांत विठ्ठलाचें नांव आढळत नाहीं याचें कारण या ग्रंथांची रचना झाल्यावर मग ज्ञानेश्वर विठ्ठलाचे भक्त झाले, अभंगाची रचना त्यामुळें मागाहून झाली असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे. तें खरेंहि असेल. कारण शके ११९८ च्या शिलालेखावरून भक्तांनी रामदेवाच्या सहाय्यानें ठ्ठिलमंदिराचा पुनरुद्धार केला. मदिराप्रमाणेंच पांडुरंगाच्या जीर्ण झालेल्या भक्तीचाहि त्यानंतर उद्धार होऊन महाराष्ट्रांत तिचा जास्त प्रसार झाला असावा. अशा प्रकारें साहाय्य करून रामदेवाने पांडुरंगासंबंधींची आपली निष्ठा व्यक्त केली त्याप्रमाणें विठ्ठलाच्या वारकरी संप्रदायाला रामदेवाचा आश्रय होता काय? ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या ज्ञानेश्वरींत "तेथ यदुवंश विलासु। सकल कला निवासु। न्यायातें पोषी क्षितीशु।। असा रामदेवाचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे. यावरून रामदेव यादवाची ज्ञानेश्वरांच्या कार्यासंबंधी सहानुभूति होती असे दिसतें. एरव्ही ज्ञानेश्वरासारखे निस्पृह योगी खोटी स्तुति करणार नाहींत. परंतु यादवांच्या दानशासनांत एकाहि नाथपंथी योग्याचा किवा वारकरी संताचा उल्लेख नाही. ज्या यादवांनी जैनासारख्या अवैदिक पंथाचा परामर्श घेतला. अथवा वीरशैवासारख्या सुधारक मताला आश्रय देऊन आपली उदार बुद्धि दाखविली. त्याच यादवांनीं महाराष्ट्रांत धर्मजाग्रतीचें कार्य करणाऱ्या पंथांचा परामर्श घेऊं नये ही गोष्ट

विचार करण्यासारखी आहे महादेव यादवाच्या राजवटीतील एका लेखात (सन १२६५) एका योगी चक्रवर्ती प्रकाशप्रभूचा उल्लेख आहे परतु तो नाथपथी असावा किवा नाही याची शका आहे कदाचित् हे नाथपथी महात्मे निस्पृहवृत्तीचे फिरस्ते लोक असल्यामुळे त्यानी राजाश्रयाची पर्वा केला नसावी दुसरे असे की, यादवाचे धोरण पुढेपुढे वर्णाश्रम धर्मातील कर्मठपणाला जास्त पोषक झाल्याचे दिसते याला कारण यादवाच्या दरबारी हेमाद्रिसारख्या धर्मशास्त्रकाराचे वजन हे होय तसे पाहिले तर सिघणापासून किवा त्यापूर्वीहि यादवाच्या अधिकारी आणि आश्रितवर्गात ब्राम्हण पडिताचे वर्चस्व महाराष्ट्रात जास्त होते सिघणाचा सेनापति खोलेश्वर हा ब्राम्हण होता तसेच त्याचा श्री करणाधीप सोधल हा काश्मिरी पडित होता त्याचीच जागा पुढे त्याचा मुलगा शारगधर याला मिळाली सुप्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य याचा मुलगा लक्ष्मीधर हा जैतुगीचा दरबारी पडित होता महादेव रामदेव काली हेमाद्रि आणि बोपदेव हे गुरु शुक्रासारखे तेजस्वी तारे प्रसिद्धच आहेत या पडिताच्या अधिकाराचा यादवाच्या धर्मविषयक धोरणावर परिणाम झाला असला पाहिजे महादेव रामदेवाचे जे लेख उपलब्ध आहेत, त्यावरून ठिकठिकाणी वैदिक ब्राम्हणाना अग्रहारे देऊन त्याचा परामर्श घेण्यात येत होता असे स्पष्ट दिसते पैठण, पुरुषोत्तमपुरी, ठाणे इत्यादि स्थळी उपलब्ध झालेली यादवशासने या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत ही अग्रहारे किवा देणग्या देताना यादवराजे काही नियम घालीत असत त्यामध्ये सर्व लोकानी वर्णाश्रम धर्माप्रमाणे चालावे अशी त्यांची सक्त आज्ञा असे तसेच ब्राम्हणानी सन्मार्गाने चालून आपल्या गावात वेश्याना जागा देऊ नये आणि जुगार खेळू नये

असा त्यांचा नियम असे. (पण्यांगनानां सदनं न देयं। द्यूत प्रचारोऽपि निवारणीय:) धर्माच्या बाबतींतील यादवाचें हें धोरण महादेव रामदेवाच्या कारकीर्दीत जास्त कडक झालें असावें. कारण हेमाद्रीचा चतुवर्गचिंतामणि हा धर्मशास्त्रावरील थोर ग्रंथ याचवेळी रचण्यांत आला. स्वत: हेमाद्रि हा मुख्य प्रधान असल्यामुळें धर्मदंडाला राजदंडाचें सहाय्य मिळालें असावें.

अशा प्रकारच्या धार्मिक परिस्थतींत महानुभाव आणि वारकरी संप्रदाय उदयास आले, त्यांपैकी वारकरी संप्रदाया-संबंधीं वर माहिती दिली आहे. ह्या दोन्ही पंथांचें उपास्यदैवत वासुदेवकृष्ण हें एकच होतें. तरीपण त्यांच्या तत्त्वज्ञानांत व आचारविचारांत फरक होता. महानुभाव पंथाचे आद्यप्रवर्तक श्री चक्रधरस्वामी अथवा चांगदेव राउळ हे गुजरात प्रांतांतील सामवेदी ब्राम्हण असून वैराग्य प्राप्त झाल्यावर त्यांनी रामटेकच्या यात्रेच्या निमित्तानें वऱ्हाडांतील रिद्धपुरगांवीं वास्तव्य करणाऱ्या गोविद-प्रभु या सिद्धपुरुषाचा उपदेश घेतला. त्यानंतर त्यांनी बरेंच पर्यटन केलें. आपल्या धार्मिक कार्यासाठीं त्यांनीं महाराष्ट्राचीच निवड केली. "कानडदेशा तेलंगदेशा न वचावें महाराष्ट्री असावें" अशीं त्यांची आपल्या शिष्यांना आज्ञा असे. चक्रधरस्वामीनी आपल्या आयुष्यांत कृष्ण, महादेव आणि रामदेव या तिघांहि यादवांच्या राजवटी पाहिल्या होत्या. लोणारास चक्रधराचें वास्तव्य असतांना एकदां कृष्णयादव आपल्या धाकट्या भावाला म्हणजे महादेवाला बरोबर घेऊन स्वामींच्या दर्शनास आला होता: महादेवानेहि नंतर श्रीचक्रधरांची एकदोनदां भेट घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु चक्रधराने स्वत:च ती गोष्ट टाळली. यावरू ह्या यादवराजांची सत्पुरुषांच्या ठायीं भक्ति होती असे दिसतें.

या दोषाच्या संबधाने चक्रधर आदराने बोलतात "महादेव राजा राजधर्म जाणे कान्हरदेवो आस्तिक" परतु रामदेवासबधाने मात्र ते निपरवसु म्हणजे निष्ठुर असे उद्‌गार काढतात. ज्या रामदेवाला ज्ञानेश्वर न्यायाते पोसणारा असे म्हणतात त्यालाच चक्रधर स्वामी निष्ठुर ही पदवी देऊन आपली नापसती व्यक्त करतात, यावरून रामदेवाच्या निष्ठुरपणाची कृत्ये चक्रधराना माहीत असली पाहिजेत देवगिरीची गादी मिळविण्यासाठी रामदेवाने कोणते कारस्थान रचिले होते ही गोष्ट चक्रधराला माहीत असावी या दृष्टीने लीळा चरित्रातील " मविता नाथी वस्ती " ही लीळा महत्त्वाची आहे न्या लीळेवरून रामदेवाने आमण देवाला गादीवरून खाली उतरवून त्याचे डोळे काढले. आणि स्वत रामदेव गादीवर बसला असे स्पष्ट दिसते."राज्यातर झाले रामदेवो रावो राज्यी बैसला आमणदेवो खालि उतरीला देव-गिरी पालटीली . आमणदेवाचे डोळे काढिले- (लीळाच पूर्वार्ध भाग ४ पान ३६–) ह्या महत्वाच्या ऐतिहासिक घटनेला महानुभावाच्या वर दिलेल्या लीळेखेरीज दुसरा पुरावा उपलब्ध नव्हता तो रामदेवाच्या शके १२३२ च्या पुरुषोत्तमपुरी ताम्र पटावरून आता उपलब्ध झाला आहे त्या ताम्रपटात गादी मिळ-विण्याकरिता रामदेवाने कोणते कारस्थान रचिले होते याचा उल्लेख आहे महादेवानतर त्याचा मुलगा आमण हा गादीवर बसला परतु रामदेव हा वडील भावाचा म्हणजे कृष्णाचा मुलगा असूनहि त्याला गादी मिळाली नाही वस्तुत कृष्णानतर त्याचा मुलगा रामदेव याला गादी वारस या नात्याने मिळावयाची ती न मिळता महादेवाला मिळाली याचा परिणाम आमणाच्यावेळी राज्यांतरात झाला ही गादी मिळविण्याकरिता रामदेवाने आप-

ल्या सशस्त्र शिपायांना नर्तिकाचे स्त्रीवेश देऊन आपल्या बरो-
बर किल्लयांत नेलें. दरबारात नाचगाणे चालू असतांना आमण
आणि त्याचे अधिकारी पाहुण्यांत दंग झालेले पाहून रामदेवानें
या वेशधारी शिपायांना स्त्रीवेश फेंकून देऊन हल्ला करण्यास
सूचना दिली. या कारस्थानांत त्याला जय मिळाला. त्यानंतरची
हकीकत लीळा चरित्रांत दिली आहे. यावरून रामदेवाने राज्य
प्राप्तीसाठी जो निष्ठुरपणा दाखविला तो चक्रधरासारख्या
महात्म्याला पसंत पडणें शक्य नाही. परंतु नंतरहि रामदेवानें महा-
राष्ट्रांत धर्माच्या बाबतीत जें धोरण स्वीकारले तें चक्रधर आणि
त्यांचे शिष्य यांना मान्य नव्हतें असे दिसतें. वस्तुत. चक्रधरांचे
शिष्य यादवांकडे श्राद्धाला जात असत. गोपाळ पंडित हे राजाचे
वक्ते होते. चक्रधराची एक थोर साधुपुरुष म्हणून जेव्हां प्रसिद्धि
होऊं लागली तेव्हां राजाचे अधिकारी त्यांच्या दर्शनाला येऊ
लागले. इतकेंच नव्हें तर रामदेवाची पट्टराणी कामाइसा ही आनो-
बासाचें पुराण ऐकत असे. त्यांच्या ओळखीने पुढें ती नागदेवाला
भेटण्यासाठी लिंब्याला आली होती. चक्रधरांचा प्रमुख शिष्य
नागदेवाचार्य यांचा तिला उपदेशहि होता. आणि हा उपदेश
तिनें रामदेवाच्या अनुमतीने घेतला होता. असे स्मृतिस्थळांतील
उल्लेखावरून दिसतें. असें असतांना रामदेवासंबंधानें नागदेवाचार्य
देखील मलिक काफूरच्या स्वारीत "तो (रामदेव) संता महंताचे-
या वोखटेया प्रवर्तला म्हणून धरला" असें म्हणतो. यावरून राम-
देवाने संतामहंतासंबंधाने जें ओखटें धोरण स्वीकारलें होतें तें
महानुभावांना मुळीच पसंत नव्हतें असे दिसतें. श्रीचक्रधर स्वामी
आणि त्यांचे प्रमुख शिष्य नागदेवाचार्य यांचें रामदेवाच्या बाब-
तींत असें प्रतिकूल मत कां झालें ? महानुभाव महंतांचे प्रचलित

वर्णाश्रम धर्माच्या विरोधी आचार विचार रामदेवाच्या धोरणा-विरुद्ध तर नसतील ना ? तसाच प्रकार असावा लीळाचरित्रा वरून एक गोष्ट मात्र लक्षात येते ती ही की, सन्यास घेतल्या-नतर चक्रधराची प्रसिद्धि जास्त झाली त्याचा शिष्यसमुदाय वाढू लागला एखाद्या सस्थानिकाप्रमाणे त्याचे स्वागत होऊ लागले मूर्तिपूजा, जातिभेद, अस्पृश्योद्धार इत्यादि सामाजिक बाबीसबधी आपल्या सुधारकी विचाराचा उपदेश ते लोकाना करू लागले त्यानी आपल्या शिष्यपरिवारात स्त्रियाचाहि समा-वेश केला आणि त्या स्त्रियाना पथाची दीक्षा देण्याला सुरवात केली यामुळे कर्मठ ब्राह्मण सन्याशी त्याचा द्वेष करू लागले ब्रम्हसान आणि महदाश्रम या दोघा महतानी चक्रधराचा विष-प्रयोग करून अत करण्याचा देखील प्रयत्न केला परतु तो फसला चक्रधर आमचा मार्ग उच्छेदितो असा त्याच्यावर हे सन्याशी आरोप करू लागले परतु चक्रधरानी त्याकडे दुर्लक्ष करून आप-ल्या पथप्रसाराचे कार्य जारी ठेवले त्याकरिता महाराष्ट्रात त्यानी चोहोकडे पर्यटन केले ज्यावेळी चक्रधर आपल्या पथ प्रसाराचे कार्य करीत होते त्याचवेळी रामदेवाने पैठण व इतर क्षेत्रातील ब्राम्हणाना अग्रहारे देऊन वर्णाश्रम प्रधान वैदिक धर्मावरील आणली निष्ठा व्यक्त केली चक्रधराच्या क्रातिकारक उपदेशामुळे पैठण येथील ब्राम्हणवर्ग असतुष्ट झाला होता या वर्गात महदाश्रम हा सन्याशी अर्थात् प्रमुख होता त्यानी हेमाद्री कडे चक्रधराच्या विरुद्ध तक्रार केली तिला अनुसरून हेमाद्रीने शिपाई पाठवून चक्रधराला बोलावून आणले आणि पैठण येथील धर्मसभेपुढे त्याची चौकशी करण्यात आली तक्रार करणाऱ्या वादीनी जे आरोप चक्रधरावर केले होते ते सभेपुढे सिद्ध झाले

नाहीत असें दिसतें. त्यामुळे माइतेहरि आणि प्रज्ञासागर संन्यासी या दोघां न्यायधीशांना पैठणकर ब्राह्मणांनी चक्रधरांना व्यर्थ त्रास दिल्याबद्दल वाईट वाटलें. आणि त्यांनी चक्रधरांना सोडून देण्यास मांगितलें. (पहा—लीळा चरित्र उत्तरार्ध वृद्धासंगमी अवस्थान ही लीळा:)

श्री चक्रधरांची या चौकशीतून जरी सूटका झाली तरीपण पुढें रामदेवानें स्वत दांडी पाठवून चक्रधराना बोलावून आणिलें. राजसभेंत दांडी आल्यावर चक्रधरांशी दोन शद्ब बोलण्याची राजाची इच्छा दिसली. परंतु जवळ बसलेल्या हेमाद्रीनें शिपायांना शिव्या देऊन दाडी वधस्थानाकडे नेण्यास सांगितलें. तेथे चक्रधरांना राजानें दिलेली देहांताची शिक्षा मारेकऱ्यांच्या हाती अमलांत आणली गेली असें 'आजी गोंविद गती म्हणणे' या लीळे वरून स्पष्ट होतें. ह्या कामात हेमाद्रीचेंच प्रमुख अंग होतें असें वाटतें· रामदेवाला चक्रधरासंबंधी फारशी माहिती नसावी असें "कैसा जोगिया बरवा" या त्याच्या उद्गारांवरून वाटतें.

रामदेवानें श्रीचक्रधरांना दिलेली शिक्षा न्यायाची तर नाहीच पण एकंदरीत यादवांच्या पूर्वीच्या उदार धोरणाला ती कितपत सुसंगत आहे हाहि प्रश्न आहे. पैठण येथील न्यायसभेंत आणि शेवटच्या शिक्षेच्यावेळीं देखील श्रीचक्रधरांनी आपण भिक्षु महात्मे कोणाचें कांही न करी असें उत्तर देऊन आपला निरपराधीपणा सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या पंथाची दीक्षा—कुणाला जबरदस्तीनें दिली नाही. त्यांच्याकडे स्वखुशीनें जे आले त्यांनाच त्यानीं आपल्या पंथांत घेनलें. त्यांनी आपल्या वेधवती शक्तीनें स्त्रीपुरुषांना वश करून आपल्या भजनीं लाविलें—विशेषत चांगदेव राऊळांच्या ठायी स्त्रियाचा वेधू—हा त्यांच्यावर

ममकालीन प्रतिस्पर्धी महताचा आरोप होता परतु त्याचा दोष तत्कालीन धर्मभोळ्या समाजालाच जास्त लागू पडतो परतु ज्या यादवराजानी जैनासारख्या अवैदिक पथाला आणि वीरशैवा सारख्या सुधारक सप्रदायाच्या अनुयायाना देणग्या देऊन आपल्या उदार धोरणाचा प्रजेला लाभ करून दिला, त्याच्याच पैकी राम-देवासारख्या एका वैभवशाली राजाने वैदिकधर्मांतर्गतच पण आचार विचाराच्या बाबतीत काहीशी भिन्नता ठेवणाऱ्या महानु-भाव पथावर अशा प्रकारे राजदडाचे शस्त्र धरावे याचे कारण काय ? जैन आणि वीरशैवाना कर्नाटकात ज्या देणग्या मिळाल्या होत्या त्या यादवाच्या अधिकाऱ्यामार्फत मिळाल्या होत्या हे वर सागितलेच आहे अधिकारी नेमण्याच्या बाबतीत यादवराजे गुणाकडे पहात असत, धर्म किवा जातिकडे पहात नसत असे दिसते दुसरे यादवाच्या काळात जैनधर्म प्राचीन असल्यामुळे त्याला स्थिर स्वरूप आले होते म्हणजे वैदिकधर्माच्या आचार विचारात ढवळाढवळ न करिता त्याने आपले स्वतत्र बिऱ्हाड थाटले होते वीरशैवपथ बाराव्या शतकात जरी स्थापन झाला होता आणि त्यावेळी महानुभावाप्रमाणे त्या पथाचे सस्थापक बसव याचे तत्कालीन राजा बिज्जल कलचुरी याच्याशी भाडण झाले होते तरी पण पुढे शभर वर्षानी कृष्णयादवाच्या काळी परिस्थिति बरीच बदलली होती त्या पथाचे महत आपल्या आचाराने बहुजन समाजात लोकप्रिय झाले होते. त्यामुळे याद-वाचा त्याना आश्रय मिळाला. परतु महानुभाव पथाचा उदय नुकताच झाला होता लिगायत पथाप्रमाणे धर्माच्या बाबतीत त्या पथाचे आचार विचार समकालीन वैदिकधर्म विरोधी होते. आणि शिवाय रामदेवकाळी वर सागितल्याप्रमाणे वर्णाश्रम धर्माला

जास्त महत्व प्राप्त झालें होते. याचाच परिणाम म्हणजे पंथ संस्थापक चक्रधरस्वामी यांना पैठणसारख्या क्षेत्रांतील धर्ममार्तंडांचा छळ सहन करावा लागला.

श्री गोविंदराज महानुभाव यानी चित्रमयजगत् या मासिकांतील आपल्या लेखांत ज्ञानेश्वरांना देखील या विरोधकांचा छळ सहन करावा लागला आणि या छळाला कटाळून त्यांनी समाधीच्या नांवानें आत्महत्या केली अथवा विरोधकांनी त्यांना जबरदस्तीने जिवंत समाधि दिली असें आपले मत दिलें आहे. या मतांत तथ्यांश कितपत आहे हें त्या बाबतीत समकालीन पुरावा उपलब्ध नसल्यामुळे कांहीच सांगता येत नाही. ज्ञानेश्वरांना बालपणी ब्राह्मणवर्गाचा छळ सहन करावा लागला ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे परंतु पुढें त्यांच्या कार्याला देखील समकालीन वरिष्ठवर्गाचा विरोध झाला असेल आणि त्याची मजल आत्महत्येपर्यंत गेली असेल असें वाटत नाही. याचें कारण एकतर नाथपंथ हा महाराष्ट्राला ज्ञानेश्वर काळी नवीन नव्हता. तो पंथ बराच प्राचीन असल्यामुळे नाथपंथी योग्यांची प्रसिद्धि फार होती. मुकुंदराज हे ज्ञानेश्वरापूर्वी होऊन गेले. ते देखील नाथपंथी होते परंतु त्याचा छळ झाला होता असा उल्लेख नाही उलट त्यांना राजाश्रय होता. लीळाचरित्रांत अनेक नाथपंथी योग्यांची माहिती दिलेली आहे. परंतु त्यांच्या छळासंबंधी उल्लेख नाहीत. ज्ञानेश्वरांना रामदेव यादव किंवा त्यांचा अधिकारीवर्ग यांचा छळ सहन करावा लागला असता तर त्यांनीं आपल्या ग्रथांत त्यानें पोषी क्षितीशु असे प्रशंसापर उद्‌गार काढलें नसतें. दुसरें असें कीं, ज्या वारकरी पंथाचा उदय ज्ञानदेवांच्या प्रेरणेनें झाला त्या पंथाचें आदिपीठ जें पंढरपुर त्यावर स्वतः रामदेव आणि त्याचा

प्रधान हेमाद्रि याची कृपा होती उलट चक्रधर स्वामीनी लीळा चरित्रात पंढपुरच्या विठ्ठलाच्या उत्पत्तीसबधाने बहुजन समाजात गैरसमज उत्पन्न होईल अशा प्रकारची एक विचित्रच कथा दिली आहे ही उत्पत्तिकथा वीठलवीरु कथन या लीळेत आलेली आहे ती लीळा महत्त्वाची असल्यामुळे येथे देत आहे –

"महादाइसी पूसिले जीजी वीठलविरू श्रीकृष्ण चक्रवर्तीचा अवतारू बोलताति हे काइजी सर्वज्ञे म्हणीतले बाइ वीठलु तो म्हातारी एकीचा पूत्र तो ब्राम्हणु आणि नेमदेव तो कोळी म्हाया गुरउ हे तीघै चोर वळणीया घेती घोडेयाचे वळघे करिति वोग्पे दरवडे घेति एकु घेणे घेउनिजाए दोघ लागु सावरिति ते मगळ वेढाचे तीही एकी ठाइ वळघा केला तो माइदरणा गाइ घेउनिगेला तव लागु पडिला तो नेमदेवकोळी घाइ पडिला पाठी तीए पाढरिए वरी वीठलु पडीला तेयाचे पुत्र आले तेही तेथ भडखबा केला मातालीग स्थापना केली तेथ देवता अभिमानु घेतला लोकाचे मनोर्थ पुरउ लागला तेयाचिए स्त्रिए नाव लाखाइ एकी वामना लखमाइ तेयाचे पुत्र जाति पदे करिति ते वीठो रुक्मिणी अभगी घालीति तो लोका मध्ये उपाधीते पावला तोहा वीठलु बाइ तोघटिकामीधि जाणे पौळी पगारू उडे स्त्रिया भोगु ऐसा तो वीठलु " (उत्तरार्ध लीळा) या लीळेतील वीठलु, नेमदेव मगळवेढे, पाढरिए, वीठो रुक्मिणी अभगी घालीति, या शब्दावरून पढरपुरांतील विठ्ठला सबधीचीच ही कथा आहे हे उघड दिसते विठ्ठल ही देवता शिलालेख ताम्रपटातील उल्लेखावरून किती प्राचीन आहे तसेच त्या देवतेवर आधी होयसळ आणि नतर यादव याची किती भक्ति होती हे वर सागितलेच आहे या खेरीज हेमाद्रीच्या तीर्थ खडात

" भैम्याश्चैत्र तटे देवि दक्षिणे तीर्थमुत्तमं । अस्तिक्षेत्रं दैवतं च सर्वोत्कृष्टं सुदुर्लभम् ॥ ....पांडुरंगश्च तत्रास्ते मूर्तिमान देवतोत्तम असा विठ्ठलाच्या स्तुतिपर श्लोक आहे. हेमाद्रिसारख्या धर्मशास्त्रकारानें पांडुरंग विठ्ठलाचा असा आदरानें उल्लेख करावा यावरून यादवकालीं या क्षेत्राचा महिमा किती वाढला होता हे उघड होतें. त्याच विठ्ठलाची श्री चक्रधरांनी अशा प्रकारची दिलेली उत्पत्ती खरी असती तर त्या देवतेसंबंधी महाराष्ट्रांतच काय परंतु कर्नाटक तेलंगाणांतदेखील आदर निर्माण झाला असता किंवा नाहीं याची शंकाच आहे. मग राजाश्रयाची गोष्टच नको. यावरून ही कथा एकतर बनावट असावी अथवा अशा प्रकारची कथा सांगून आपल्या भक्तांच्या मनांत समकालीन भागवत धर्मासंबंधानें अनादराची भावना निर्माण करण्याचाहि त्या कथेंत उद्देश असावा. दुसरीच कल्पना जास्त संभवनीय वाटते. स्मृतिस्थळांत विठ्ठलभक्तिसंबंधानें एका शिष्याने प्रश्न विचारला असतां महदंबा त्याच्यावर रागावली. वस्तुतः वारकरी पथ आणि महानुभाव यांचें उपास्यदैवत भगवान श्रीकृष्ण हें एकच असल्यामुळें महानुभावांना पंढरपुरांतील विठ्ठलासंबंधानें भक्ति जरी नसली तरी पण आदराची भावना असावयाला पाहिजे. परंतु वर दिलेल्या लीळेवरून तशी ती दिसत नाही. इतकेच नव्हे तर विठ्ठल हें कृष्णाचेंच रूप आहे ही कल्पसाच त्यांना मान्य नाही. पं. बाळकृष्णशास्त्री महानुभाव यांनी आपलें यासंबंधीं स्पष्टमत दिलें आहे (महानुभावपंथ पान ३३८)

महानुभावपंथाची अशा प्रकारची मतें आणि त्यांचें सुधारकी आचारविचार यांमुळें समकालीन समाजांत त्या पंथासंबंधानें गैरसमज उत्पन्न होऊन त्यांची परिणती द्वेषभावनेंत झाली

असावी याच्या उलट वारकरी सप्रदायाने प्रचलित धर्मातील आचारविचाराना धक्का न लावता सर्वसंग्राहकवृत्तीने आपल्या पथाचा प्रसार केला त्यात त्याना बहुजन समाजाचे सहाय्य मिळाले त्यामुळे त्याची लोकप्रियता उत्तरोत्तर वाढत गेली आणि महानुभाव पथ या शर्यतीत मागे पडला

असो येथवर यादवाचे समकालीन धर्मपथासबधाने एकदरीत धोरण कसे होते हे सागितले आहे आता त्याचा मराठी साहित्याला कितपत आश्रय होता हे पाहू

मुकुदराजाचा विवेकसिधु सोडल्यास यादवकालीन मराठी साहित्य रामदेवाच्या राजवटीतलेच उपलब्ध आहे के पागारकरासारखे विद्वान यादवाचा मराठीला सस्कृताप्रमाणे आश्रय होता असे सागतात याच्या उलट डॉ. कृष्णा 'यादव हे कानडी असून त्यानी मराठीपेक्षा कानडीभाषा आणि वाङमय याना उदार आश्रय दिला' असे आपले मत देतात (पहा Trans. All India History Congress 5th Session 1941) आणि या मताला आधार म्हणून यादवाची मराठीपेक्षा कानडी दानशासने जास्त आहेत असे सागतात निव्वळ लेखाचा विचार केल्यास देवगिरीच्या यादवाचे सस्कृत आणि कानडी भाषाच्या प्रमाणात मराठी लेख किंवा ताम्रपट कमी उपलब्ध आहेत यादवकालातले मराठी लेख सापडतात नाही असे नाही पण कमी प्रमाणात आतापर्यंत उपलब्ध झाले आहेत परतु त्यावरून यादवाचा कानडी भाषेला आणि साहित्याला आश्रय होता हे सिद्ध होत नाही याचे कारण कर्नाटकावर यादवाचा अम्मल होता आणि त्या प्रातात यादवाच्या पूर्वीपासून सस्कृत आणि कानडी या दोन्ही भाषातून दानशासने लिहिण्याची प्रथा होती. राष्ट्रकूट

चालुक्याचे लेख उदाहरणादाखल देतां येतील. तीच प्रथा पुढे यादवांच्या अमदानीत त्याच्या कानडी अधिकाऱ्यांनी चालू ठेवली. दुसरें असें की, कानडी वाङमय मराठीपेक्षां जुनें आहे. आणि त्या साहित्याला राजाश्रम पूर्वीपासूनच होता. त्याचा परिणाम यादवांच्या दानशासनावर झाला असावा. परतु कानडी वाङ-मयाला यादवाचा आश्रय होता असे म्हणता येत नाही. शांती-श्वर पुराणाचा कर्ता कमलभव ह्या जैन कवीला रामदेवाचा आश्रय होता असें काही संशोधकाचे मत आहे परतु या एका उदाहरणावरून यादवाचा कानडी वाङमयाला राजाश्रय होता हें सिद्ध होत नाही कारण तसा प्रकार मराठीतहि आहे. नरेंद्र पडितानें रामदेवाकरिता रुक्मिणीस्वयवर रचल्याबद्दलचा उल्लेख महानुभावाच्या स्मृतिस्थळात आहे. परतु रामदेवानें त्या काव्याचे कर्तृत्व आपणाला मिळावे म्हणून त्याकरिता नरेंद्राला पुष्कळ द्रव्य देण्याची इच्छा प्रकट केली. तेव्हां नरेंद्रानें 'असे केल्यानें आमच्या कविकुळाला बोल लागेल' असें उत्तर देऊन आपल्या काव्याचा बाजार मांडण्याचे नाकारले यावरून तत्कालीन मराठी कवीच्या मनोवृत्तीचा बोध होतो. नरेंद्रासारख्या दरबारी कवीनें देखील राजाश्रयाकरिता आपले काव्य विकण्याला साफ नकार दिला इतकेंच नव्हे तर राजदरबार देखील सोडून दिला. मग इतर संतामहतासबधाने बोलायलाच नको. त्यांनी आपली साहित्यनिर्मिति लोकजाग्रतिकरिता केली. लोकांचा उद्धार व्हावा हाच थोर उद्देश मनात धरून त्यांनी ग्रथाची रचना केली. आणि म्हणूनच यादवकालीन मराठी वाङमय धर्मपर आहे. इतर लौकिक विषयाना त्यांनी स्पर्श केला नाही. परंतु हे संतमहत सोडले तरी इतर संस्कृत पडिताना उत्तेजन देऊन यादवानी

मराठी साहित्याची जोपासना का केली नाही? यादवराजे विद्येचे आश्रयदाते नव्हते असे म्हणावे तर तसाहि प्रकार नाही त्यांच्या अमदानीत अनेक संस्कृत ग्रंथाची रचना झाली ही गोष्ट प्रसिध्द आहे उदाहरणार्थ शारंगधराचा संगीत रत्नाकर, हरपालदेवाचा संगीत सुधाकर, भानुपंडिताचा सूक्ति मुक्तावली, बोपदेवाचे मुग्धबोध व्याकरण, तसेच आयुर्वेद रसायण इत्यादि ग्रंथ लौकिक विषयावर रचिले गेले प्राखेरीज धर्मशास्त्र, वेदांत आणि पुराणे यावर तर अनेक ग्रंथ याच काळात रचण्यात आले आणि हे ग्रंथ रचणारे यादवांचे आश्रितच होते इतकेच नव्हेतर त्यांपैकी कित्येक यादवांच्या दरबारात मोठमोठे अधिकारी आणि दरबारी पंडित होते यादवांनी मनात आणले असते तर समकालीन तेलगी आणि कानडी साहित्याप्रमाणे मराठीत या आश्रित पंडिताकडून मराठी साहित्याची उत्तम सेवा झाली असती आणि आज या काळातले विशिष्ट प्रकारचे म्हणजे धर्मपर मराठी साहित्य जे दिसते त्याबरोबर लौकिक विषयावरहि विपुल ग्रंथ-संपत्ति उपलब्ध झाली असती परंतु यादवांनी आपल्या आश्रित पंडितांना मराठीत रचना करण्याबद्दल प्रोत्साहन दिले नाही याच्या उलट तेलंगण आणि कर्नाटकात निराळाच प्रकार दिसतो तेलगी आणि कानडी वाङमयांना आरंभ राजाश्रयानेच झाला कानडीतील पहिला ग्रंथ कविराजमार्ग याची रचना स्वत राष्ट्र-कूट राजा नृपतुंग याने केली अशी प्रसिध्दि आहे त्याच्यानंतरचे कानडी महाकवि पंप पोंन आणि रन्न यांना समकालीन राजांचा आश्रय होता त्याचप्रमाणे तेलगूतील पहिला ग्रंथ 'महाभारत' याची रचना नन्नया नावाच्या दरबारी पंडिताने राजराजनरेंद्र याच्या प्रोत्साहनाने आणि सूचनेवरून केली याच महाभारताच्या

पुढील भागाची रचना तिकण्णा नावाच्या मनुमसिद्धि राजाच्या प्रधानाने केली. हेमाद्रिप्रमाणेच तिक्कण्णा हा कवि मुत्सद्दी आणि पंडित अशा दोन्ही दृष्टींनी प्रसिद्ध होता. परंतु त्याने संस्कृतपेक्षा आपल्या मातृभाषेला जास्त महत्त्व देऊन मोरोपंताप्रमाणे भारताची रचना केली ही गोष्ट भूषणावह आहे! आपल्या यादवराजांनी शेजारच्या प्रांताचे साहित्याच्या बाबतीत अनुकरण केलें असतें तर प्राचीन मराठी वाङमयांत अमूल्य भर पडली असती. काही मेस्तके आणि पत्रव्यवहारपद्धति हेमाद्रीच्या नावावर आहेत. परंतु याला भरीव साहित्यनिर्मिति म्हणता येणार नाही. हे ग्रंथदेखील हेमाद्रीचे आहेत किंवा नाही याची शंकाच आहे. यावरून यादवांचा मराठी साहित्याला आश्रय होता, मराठीभाषा आणि वाङमय याची वाढ यादवांच्या आश्रयाने आली हे मत निराधार वाटते ★

★ अखिल भारतीय प्राच्यविद्या परिषदेच्या मुंबई येथे भरलेल्या अधिवेशन प्रसंगी वाचलेला निबंध.

श्रीएकनाथ आणि नरेंद्र पंडित.

प्राचीन मराठीकाव्यात रुक्मिणी स्वयवरा इतका लोकप्रिय कथाविषय दुसरा आढळत नाही या स्वयवराची मोहिनी आमच्या कवीवर इतकी होती की, आतापर्यंत या प्रसगावर सुमारे सोळा कवीनी आपली काव्ये रचिली आहेत असे प्रो गो वि तुळपुळे सागतात तसेच तितक्याच सख्येने महानुभाव कवीनी या कथेला आपल्या प्रतिभेचे लेणे चढविले असे श्री वा ना देशपाडे याचे मत आहे याचे कारण बहुतेक सर्व प्राचीन मराठी कवीची मग-तो सत असो अथवा महत असो—भगवान गोपालकृष्णावर निरतिशय भक्ति होती वारकऱ्याचे आणि महानुभावाचे तर ते उपास्यदैवतच होते भगवताच्या अवतारकार्यात अत्यत हृदयंगम आणि रोमहर्षक जर कोणता प्रसंग असेल तर तो हाच होय असे कोणीही सागेल तेव्हा मराठी साहित्याच्या आरंभापासून आपल्या कवीना या विषयाची गोडी लागावी यात नवल नाही या दृष्टीने मुकुदराजाचा विवेकसिधु हा वेदातपर ग्रथ सोडल्यास मराठी काव्याची प्रभात या कथेनेच झाली असे म्हणण्यास हरकत

नाहीं. आणि यांतहि या विषयावर काव्य रचण्याचा पहिला मान एका स्त्रीला मिळाला आहे हें वैशिष्टच आहे. महानुभाव पंथाची स्थापना करणारे श्रीचक्रधरप्रभु यांची प्रिय शिष्या महदंबा हीच ती आद्य कवियत्री होय. या महदबेचे धवळे महानुभाव मराठी वाङमयांत प्रसिद्ध आहेत.

परंतु महानुभावपंथांत महदंबेच्या धवळ्यापेक्षा नरेद्राच्या रुक्मिणी स्वयंवराला जास्त महत्व आहे. महानुभावांच्या सुप्रसिद्ध साती ग्रंथांत नरेद्राला स्थान आहे पण धवळ्यांना नाही. यावरून नरेद्राच्या या काव्याची किती योग्यता आहे हें सहज कळून येईल. नरेंद्राच्या स्वयंवराप्रमाणेंच वारकरी साप्रदायात श्रीएक-नाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवराची देखील फार प्रसिद्धि आहे. या कथेसंबंधाने नाथ महाराज 'नित्य नूतन इची गोडी' . असें प्रशंसा-पर उद्गार काढतात. आणि त्याप्रमाणें नाथांचा हा काव्यग्रंथ महाराष्ट्रांतील हजारों भाविक स्त्रीपुरुषांच्या आजहि नित्य पाठांतला आहे. कित्येक तरुण व्यक्ति अनुरूप वराच्या किंवा वधूच्या प्राप्तीच्या इच्छेनें हा नाथग्रंथ वाचीत असतात. तसेंच पुष्कळ कुलवधु तुळशीच्या पूजेनंतर श्रीगोपाळकृष्णाच्या मूर्ति संन्निध बसून ह्या ग्रंथाचें भक्तिभावानें पारायण करतात. कृष्ण-दयार्णवासारखे मराठी कवि देखील या ग्रंथाची मुक्त कंठानें स्तुति करतात. यावरून रुक्मिणीस्वयंवराच्या आतांपर्यंत उपलब्ध झालेल्या अनेक मराठी अवतारांमध्यें एकनाथ आणि नरेंद्र या दोनच कवीच्या कलाकृतींना मराठी साहित्यांत मानाचें जे थोर स्थान प्राप्त झालें आहे त्याचें कारण त्या कवीची लोकप्रसिद्धि हें तर आहेच पण त्यापेक्षांहि त्या ग्रंथांची योग्यताहि मोठी आहे ही गोष्ट तितकीच खरी आहे. प्रस्तुत स्थळी या दोन ग्रंथांतील

काव्यगुणाचा तुलनात्मक दृष्टीने विचार करण्याचे योजिले आहे.

परतु एका अर्थी अशा प्रकारची तुलना या दोन ग्रथाचा मामग्र्याने विचार केल्यास तितकीशी सोईची वाटत नाही. याचे कारण एक तर नरेद्राचा सपूर्ण ग्रथ आज उपलब्ध नाही. डॉ कोलते यानी त्या ग्रथाच्या फक्त ८७९ ओव्या प्रसिद्ध केल्या आहेत बाकीचा कथाभाग जो नरेद्राच्या नावावर तळेग्रामकर कृष्णराज दादा महानुभाव याच्या सग्रही आहे, तो नरेद्राने स्वत रचला नसावा असे प्रो कोलते याचे मत आहे दुसरे असे की नरेद्र पडित आणि श्रीएकनाथ महाराज याच्या कालामध्ये जसे अतर आहे, तसेच त्याच्या रचनाकौशल्यामध्येहि आहे नरेद्राने आपले काव्य देवगिरीच्या रामदेव यादवा सारख्या वैभवसपन्न राजाच्या राजवटीत रचिले इतकेच नव्हे तर स्मृतिस्थळ या प्राचीन महानुभाव ग्रथातील आख्यायिका जर विश्वसनीय मानली तर रामदेवाचा एक आश्रितकवि या नात्याने रामदेवाच्या सागण्यावरून रचिले असे म्हणण्यास हरकत नाही यादवकालीन मराठी काव्यग्रथाचा–मग तो भास्करभट्ट महानुभावाचा आख्यान-पर शिशुपालवध असो अथवा वारकरी साप्रदायाचे प्रमुख आचार्य ज्ञानेश्वर महाराज याचा ज्ञानेश्वरी सारखा वेदातपर "काव्या रावो" असो–त्या ग्रथाचा एक विशेष असा की, कल्पना वैभव आणि भाषाप्रभुत्व याचा मनोरम सगम अशा काव्यात आढळून येतो ज्ञानेश्वरानी या बाबतीत तर उच्चाक गाठला आहे नरेद्राच्या रुक्मिणीस्वयंवराची योग्यता देखील या दृष्टीने कमी नाही ज्ञानेशाप्रमाणे नरेद्राने "श्रीचक्रधराचा वाणिता कीर्तिचद्र । चढवीन सुखाचा समुद्र । जळसेन करीन म्हणे नरीद्र।

सभेचे लोक ।। " असा आत्मविश्वास आपल्या काव्यशक्ति संबंधाने प्रगट केला आहे. हें काव्य रचताना आपली भूमिका केवळ कथा सांगणाऱ्या साध्या कवीची नसून एका महाकवीची आहे अशी जाणीव ठेवून त्यानें काव्याची योजना केली आहे. त्याकरितां त्यानें सस्कृत काव्यनाटकांचा अभ्यास केला असावा असें " आणिके काव्यें नाटकें कथा: आख्यानें प्रबध चित्र-गाथा" या त्याच्या उल्लेखांवरून वाटतें. आणि या अभ्यासामुळेच एक उच्च-प्रतीचे आख्यानपर काव्य मराठीत कसें रचावें याची त्याला कल्पना असावी. कारण नरेंद्र काव्याच्या गुणवैशिष्टचा संबंधानें "कविता–कामिनीयेचा धरूनि हातु । भावो दोही आंगी मलपतु । चाले साहित्य–साबरेया आतु । रसु खेडकुळिये म्हणजे कवितारूपी कामिनीचा हातधरून भाव हा साहित्याच्या लता कुंजांत डुलतडुलत चालतो " असें सांगतो. आणि अशा प्रकारचे काव्य निर्माण करण्यासाठी भाषेचें सौंदर्य आवश्यक आहे. त्याकरितां नरेंद्राच्या मतानें शब्द असे मधुर असावेत की, चंद्रकले जवळ आपल्या पराक्रमाच्या गोष्टी त्यांनीं सांगाव्यात. रुक्मिणीस्वयवरांतील वर्णनकौशल्य पाहून नरेंद्राच्या वरील उद्‌गारांची सत्यता पटतें. उदाहरणार्थ रुक्मिणीची विरहावस्था, धारा दामोधर, सायंकाल आणि चंद्रोदय यांची वर्णनें कवीच्या स्वतंत्र प्रतिभाविलासाची साक्ष देतात.

यादवकालीन या महानुभाव कवीवरून आपण बहामनी सुलतानांच्या मुसलमान काळांतील श्रीएकनाथाच्या रुक्मिणी स्वयंवराकडे जर वळलों तर आपणाला काय दिसतें. तारुण्यांत पदार्पण करून शृंगारसाजानें नटलेली नरेंद्राची कविताकामिनी वयोमानाने प्रौढ होऊन एकाद्या देशस्थ ब्राम्हणाच्या गृहपत्नी

प्रमाणे जणु काय पारतंत्र्याच्या सासुरवासामुळे धीरगंभीर आणि विचारी झाल्या सारखी वाटते यौवनसुलभ नृत्यगायन आणि काव्य नाटकाची तिची आवड कमी होऊन आता प्रौढावस्थेत तिचे मन अध्यात्माच्या श्रवणाकडे वळते कारण नाथाची भूमिका एका प्रतिभासंपन्न कलाकवीची नसून आत्मज्ञानाच्या शातीने वरलेल्या तत्वज्ञकवीची आहे. आणि याच बैठकीवरून त्यानी रुक्मिणी स्वयंवराची रचना केली आहे किंबहुना नाथाच्या ह्या काव्यात एका सांग अध्यात्मपर रूपकाचे वर्णन करण्यात आले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही त्यानी या कथेत रुक्मिणी कृष्णाच्या निमित्ताने जीवाशिवाचे लग्न लाविले आहे "ये ग्रथीचे निरूपण। जीवा शिवा होतसे लग्न। अर्थ पाहता सावधान। समाधान सात्विका ॥" असे नाथ महाराज स्वतःच सांगतात हे काव्य रचताना त्याची दृष्टि एका थोर भक्ताची आणि उपदेशकाची होती असे वाटते कारण "हे कृष्ण कथा अलौकिक। महादोषासी दाहक भवरोगासी छेदक। अर्धमात्रा सेवलिया" असे ग्रथासंबधाने त्यानी आपले मत दिले आहे. याप्रमाणे त्यानी ह्या ग्रंथाची रचना भाविकासाठी मोक्षप्राप्तीच्या हेतूने जरी केली असली तरी पण काव्याला अंगभूत असलेल्या अलंकारादि गोष्टीकडे त्यानी दुर्लक्ष केले होते असे नाही कृष्ण आणि रुक्मिणी याच्या रूप आणि स्वभाव वर्णनात आपल्याला नाथाच्या कल्पनाशक्तीचा प्रत्यय येतो तसेच आख्यानपर काव्याच्या तंत्राच्या दृष्टीने त्याच्या रचनाकौशल्याचे एक वैशिष्टय आपल्या नजरेत चटकन भरते. ते म्हणजे त्याचे कथानक कुठेहि रेंगाळत नाही अथवा त्याच्या रचनेत पाल्हाळ किंवा विषयांतर याना फारसा वाव मिळत नाही नाही म्हणावयाला

त्यांनीं रुक्मिणीच्या लग्नप्रसंगीं थोडें विषयांतर केलें आहे. तें म्हणजे त्यांनी लग्नाच्या साहेळ्याचें वर्णन केलें आहे त्याला मुळांत आधार नाही. याच्या उलट कांहींसा नरेंद्राच्या रचनेचा प्रकार आहे. एरव्ही कल्पनावैभव आणि रसाविष्कार या दृष्टीनें रुक्मिणीची विरहावस्था अथवा किन्नराचें उपाख्यान कितीही सुंदर वाटत असलें तरीपण पुनरुक्ति आणि विषयांतर या सारख्या दोषांना अशी वर्णनें पात्र होतात हें विसरतां येत नाही.

रुक्मिणीस्वयंवराची ही कथा भागवत, हरिवंश विष्णुपुराण, आणि पद्मपुराण या संस्कृत ग्रंथांतून आलेली आहे. पैकीं नाथांनी आपल्या ग्रंथांतील प्रत्येक प्रसगाच्या शेवटी " इति श्री मद्भागवते महापुराणे दशमस्कधे हरिवंश सहिता संमते इ." असा आधारभूत ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे. या दोन पौराणिक ग्रंथांचा मागोवा घेऊन त्यांनी आपल्या काव्याची रचना करतांना स्वतःच्या कल्पनाशक्तीचा योग्य असा मालमसाला वापरला आहे. इतकेंच नव्हे तर कृष्णाला पाठविलेल्या पत्रिकाप्रसंगांत त्यांनी मूळ भागवतातील श्लोक देऊन त्यावर आपल्या मराठी टीकेची रचना केली आहे. यावरून विषयांतर न करितां मूळ कथानक मराठीत आणतांना त्यांनी किती खबरदारी घेतली होती याची कल्पना करतां येते याच्या उलट नरेंद्राच्या रचनेचा प्रकार आहे. भागवत आणि पद्मपुराण या ग्रंथांच्या आधाराने आपल्या ग्रंथाची रचना केली असें नरेंद्राने जरी सांगितलें आहे तरीपण त्याच्या काव्यांतील किन्नराच्या उपाख्यानासारखे कांहीं प्रसग मूळ भागवत अथवा पद्मपुराण या ग्रंथांत आढळत नाहीत. यावरून त्यानें आपलें काव्य रचतांना विषयांतराचा दोष पत्करून आपल्या स्वतंत्र प्रतिभेचा विलास दाखविला आहे. असाच प्रकार

रुक्मिणीच्या विरहावस्थेसबधाने झाला आहे तीन्ही पुराण ग्रंथामध्ये या अवस्थेचे वर्णन नाही आपण पत्रिका देऊन कृष्णाकडे पाठविलेला ब्राह्मण लवकर परत येण्याचे जेव्हा रुक्मिणीला चिन्ह दिसेना तेव्हा ती फार चितातुर झाली असे वर्णन भागवतात आहे तसेच तिच्या मनाविरुद्ध रुक्मी शिशुपालाला देण्याचे ठरवितो त्यावेळी ती खिन्न होते परतु विरहाने व्याकुळ होत नाही पुराणातील रुक्मिणी विचारी आहे ती धीर धरून आपला विश्वासु ब्राम्हण पत्रिका देऊन कृष्णाकडे पाठविते नाथानी आपल्या ग्रथात रुक्मिणीने कृष्णाच्या स्वरूपाचे वर्णन ऐकल्यावर "आग जाहले रोमाचित । कठी बाष्प पै दाटत । शरीर चळचळा कापत। पडली मूर्च्छित धरणीये " असे तिच्या अवस्थेचे वर्णन केले आहे परतु पुढे सावध झाल्यावर रुक्मी आपल्या मनाविरुद्ध शिशुपालाला देण्याचा निश्चय करतो हे तिला जेव्हा समजते तेव्हा ती स्वत "कृष्ण प्राप्तीचा विचारू। तेथे करू नये दुजियाचा सचारू । वृत्ती करावी तदाकारू । धैर्य बळे आपुलेनी ।। अशी धीराची गोष्ट सागते म्हणजे नाथानी जवळ जवळ भागवताचाच अनुवाद केला आहे परतु नरेंद्राने रुक्मिणीच्या विरहावस्थेचे केलेले वर्णन काव्यमय जरी असले तरी पण इतके विस्तृत आणि पुनरुक्त झालेले आहे की पुढेपुढे त्याच त्या कल्पना पाहून वाचकाला एक प्रकारे कटाळा येतो. प्रकाशित ग्रथाचा एक तृतीयाश भाग या वर्णनाने व्यापला आहे हा पुनरुक्तीचा दोष नरेंद्राच्या काव्यात बराच आढळतो उदाहरणार्थ रुक्मिणीच्या स्वरूपाचे वर्णन तीन चार ठिकाणी आलेले आहे भीमकाच्या गृहपरिवारात रुक्मिणीचे वर्णन करताना नरेंद्र म्हणतो "पाता डोळेयाचे भाव । ते मृगी कमळासी नाही बरव । ब्रम्हसुख भोगावया दैव कवणासी असे?"

या वर्णनांत संस्कृत कवीची प्रसिद्ध उपमानें मृगी कमळ ही आलेलीं आहेत. परंतु लगेच पुढे नरेंद्र म्हणतो. "एकेका अवेवाचें बरवेपणः बोलतां विषया होईल माजवण। पुन साधूचें घडैल दुशणः जऱ्ही मुनी जाले." यावरून प्रत्यक्ष भगवंताच्या पत्नीच्या अवयवांचें वर्णन करणें म्हणजे शृंगार विषय माजविल्यासारखें आहे आणि शिवाय अशा वर्णनाला साधु सत्पुरुष दूषण देतील म्हणून तें बरे नव्हें अशी कवीला जाणीव आहे. परंतु नंतर कवीने रुक्मिणीनें सभेत प्रवेश केल्यावर पुनः तिचें वर्णन केले आहे तें सुदर साधलें आहे. उदाहरणार्थ खालील ओव्या पहा :–

"की ते सुखाची सैभः की परिमळाची अक्षोभ
की रूपासि आली भांभ : शृंगाराची :

की ते युवन–मढिची अबिका । की सौदर्य–लोकिची तारका
नातरि जन्म–पत्रिका : मन्मथाची

की ते सौभाग्याची निधी : की बरवेपणाची आवधी
कीं सावेव दिव्य औषधी । वस्यकरणांची इ.

वरील वर्णनांवरून कवीचें कल्पनावैभव तर दिसतेंच परंतु त्या खेरीज ज्ञानेश्वराप्रमाणें अलंकारांची शोभा मालास्वरूपामुळें जास्त वाढलेली आहे. समुद्रावर एकामागें एक येणाऱ्या लाटांप्रमाणें या अलंकारांची गंमत वाटते. यापुढे रुक्मिणीच्या अंगांवरील निरनिराळ्या अलंकाराचें वर्णन कवीनें केले आहे. त्यां पैकीं "मुखचंद्र ते मदन–संजिवनी । शुक्रु मागों आला उसिनी । तैसें मोतीं मिरवें वदनी । रुक्मिणीचेयां । यांतील नाकांतील नथे मुळें रुक्मिणीचें मुख चंद्राप्रमाणें इतकें सुंदर दिसत होतें कीं जणूकाय ती संजींवनीच असून शुक्राचार्य उसणी मागण्यासाठीं

आला आहे येथे शुक्राने संजीवनी उसणी मागण्याची कल्पना नाविन्यपूर्ण वाटते परंतु यानंतर पुढे दोन ठिकाणी रुक्मिणीच्या स्वरूपाचे वर्णन नरेंद्राने केले आहे ते ठराविक ठशाचे वाटते उदाहरणार्थ रुक्मिणीच्या कटाक्षबाणांनी राजसभा शरपंजरी पडली ही कल्पना सभाप्रवेश या प्रसंगात पुनः नरेंद्राने निरनिराळ्या प्रकारांनी सांगितली आहे वस्तुतः रुक्मिणीचे आगमन झालें त्यावेळी तिच्या स्वरूपाचे वर्णन नरेंद्राने केले आहे आणि ते सुंदर साधले आहे त्यामुळे पुढील वर्णन अनवश्यक वाटते नरेंद्राच्या या वर्णनाच्या हौसेमुळे रुक्मिणीच्या स्वभावपरिपोषाकडे त्याने विशेष लक्ष दिल्याचे दिसत नाही याचे कारण कदाचित पहिल्या भागात वर्णनकौशल्य प्रगट करून पुढील प्रसंगात स्वभाववर्णनासारख्या कथारचनेच्या इतर अंगाकडे लक्ष देण्याचा त्याचा विचार असावा. प्रस्तुत ग्रंथावरून नरेंद्राची रुक्मिणी भागवत किंवा एकनाथाच्या रुक्मिणीसारखी धीराची आणि विचारशील राजकन्या वाटत नाही तिच्या भोवती नरेंद्राने आपल्या काव्यमय कल्पनांचे जाळें पसरून ठेविल्यामुळे प्राचीन संस्कृत काव्यनाटकातील शकुंतला सारख्या नायिकेची आपणाला आठवण होते सौंदर्यात रंभाउर्वशींना लाजविणाऱ्या सख्यांच्या मेळाव्यात रुक्मिणी राजसभेत प्रवेश करते त्यावेळी तिचे सौंदर्य पाहून सभेतील लोक मातीच्या चित्राप्रमाणे तटस्थ होतात भीमक तिला मांडीवर बसवितो आणि तांबूल देऊन आपल्या नखांनी तिचे कुरळे केश सारखे करतो. नंतर कल्याणकीर्ति भाट आणि किन्नर यांचे सभेत आगमन झाल्यावर किन्नराच्या मुखाने ती स्वर्ग मृत्यु आणि पाताळातील राजांचे वर्णन ऐकते. या वर्णनात भारतातील निरनिराळ्या देशांच्या राजांचा कवीने समावेश

केला आहे हे सांगणें नकोच. परंतु रुक्मिणीच्या मनाला एकहि येत नाही. हें पाहून किन्नर कृष्णाच्या स्वरूपाचें आणि शौर्याचें वर्णन करतो. तें ऐकून रुक्मिणीच्या सर्वांगांत सात्विक भाव दाटतात परंतु नंतर ज्यावेळी वडील भाऊ रुक्मी हा कृष्णाची निंदा करून शिशुपालाला देण्याचे ठरवितो त्यावेळी अग्नीत सांपडलेल्या कमलिनीप्रमाणें तिची अवस्था होते. नरेंद्रानें रुक्मिणीच्या विरहावस्थेंचे केलेलें विस्तृत वर्णन इतके काव्यमय आणि प्रतिभासंपन्न वाटतें की प्राचीन मराठी वाङमयांत भास्करभट्ट सोडल्यास दुसरा कोणताहि कवि नरेंद्राची बरोबरी करूं शकेल असें वाटत नाही. विरहाने रुक्मिणीला मूर्च्छा येते तेव्हां तिच्या सख्या तिला सावध करण्यासाठीं निरनिराळे उपचार करतात. परंतु रुक्मिणी सावध होण्याचें चिन्ह दिसेना तेव्हां तरुण सख्या तिच्या आईबापांना ही गोष्ट सांगावी असा विचार करतात. त्यावेळी मात्र रुक्मिणी त्याना तसें न करण्याबद्दल निक्षून सांगते. भावकळणा सारखी शहाणी सखी रुक्मिणीचा हा विरहज्वर शमविण्यासाठी पाण्यावर धारा-दामोधर नांवाचें बर्फाचें घर तयार करविते. या धारा दामोधराच्या वर्णनावरून नरेंद्राला वास्तुकलेचें चांगले ज्ञान होतें असें वाटतें. या हिमघरांत जाण्यासाठीं उठतांना रुक्मिणीची जी अवस्था झाली तिचें वर्णन कवीनें फार हळुवारपणानें केलें आहे. कवि म्हणतो "विरह-ज्वरें पान ऐसी कांपे: पावो ठेवितां पाताळ पळिपे ।। तेथ स्फटिकांची भोय लासावे तापें: हें नवल काइ ?" अर्थात् विरहज्वर इतका वाढला होता कीं त्यामुळें रुक्मिणी चालतांना पानासारखी कापत होती. जमिनीवर पाय ठेवल्याबरोबर खालचा पाताळ लोक त्या उष्णतेनें जळत असे. तेव्हां अशा स्थितींत स्फटिकाच्या भूमीवर पाय ठेवतांच ती भूमि

डागली जात असे यात नवल काय ? अशा अवस्थेत रुक्मिणीला सख्यांनी पालखीतून हिमगृहात आणिले आणि तिच्या करिता "कापुर केळिचा डोल्हारा केला तो मृणाळ–सुताचेनि पाटे विणिला । सोने–कमळाचा नळी लाविला गोफू गुफौनिया ॥ " अशा मृदु हिंदोळ्यावर तिला बसविले परंतु ह्या उपचारानी देखील तिचा विरहताप शमेना, उलट जसजशी संध्याकाळ होऊन रात्र वाढू लागली तसतसा तिचा ताप वाढू लागला कवीने यावेळी संध्याकाळ, अंधार, दिवे, नक्षत्रे आणि चंद्रोदय यांची जी वर्णने केली आहेत ती इतकी कल्पनावैभवाने नटलेली आहेत की प्रत्येक रसिकाने नरेंद्राच्या प्रतिभाविलासाचे कौतुकच करावे उदाहरणा-दाखल पुढील संध्याकालीन अंधाराचे वर्णन पहा –

"तेथ फुटले इंद्रनिळाचे बोरे तैसा माथा उधविला आंधारे । की डोंगर उन्मळीले गरुडोद्गारे पाचिचे हे की दाटत कस्तुरीयेचे मेघ मांजिरे की पिल्ली पसरिली गगन-मार्गौरे ॥ की ब्रम्ह-गोळकु भरला पुरे कृष्णगंगेचेनि ॥

वरील वर्णनाप्रमाणेच कवीने सायंकालीन कार्याचे वर्णन केले आहे त्या वर्णनातील पुढील भाग पहा –

"संकोचली कमळे पक्षिये टाकिती अविसाळे ।
चक्रवाके होति व्याकुळे वीयोगे प्रियाचेनि ॥
नानाविद्धा फुलाचा आमोदी सैंग उधाति राज–बिदी
तेथ दाटत शृंगारियाची मांदी पेठे फुल-सातेचा ॥
द्विजी सारिली संध्या–वदने शोडषोपचारी देवता-पुजने
अग्निहोत्रे केली उपासने मौने विसर्जली ॥
नगरीचा प्रासादी मंगळ तुराचा शब्दी ।
पेखनेकाराचा मांदी आकाश अवतरले

शृंगारू करौनि गणिका : उगाणा घेत कामुका:
स्वैरिणीते नेति दूतिका: खागेयासी

वरील वर्णन नरेंद्रानें विदर्भ नगरींतील नागरिकांच्या सायंकालीन कार्याना अनुसरून जरी केलें आहे तरीपण त्यावरून कवीपुढें महाराष्ट्राची तत्कालीन राजधानी देवगिरी आणि त्या नगरीतील सध्याकाळी होणाऱ्या नागरिकांच्या हालचालीचा अनुभव होता असें वाटतें. कारण इब्नबतूतासारख्या प्रवाशांनी देखील या नागरिकांच्या रंगेलपणाचें अशा सारखेंच वर्णन केले आहे.

परंतु ह्या सर्वापेक्षां नरेद्रानें चंद्रोदयाचें केलेलें वर्णन फारच सरस झालें आहे:

"ऐसा उदयाचळिचा उपरवाळा : उपहुडुजाला चंद्र-मंडळा
जैसी रासी जाली गगनांचा खळा : चकोरां पिकाची
की चांदिणेयांचा समुद्र . तेथ निगत लक्ष्मी-मुखचंद्र
की कृष्णालागि धाडिताये इंद्र : पाउडु अमृताचा :
की गगन-मंडपी चंद्रिका–वेली : नक्षेत्रांची फुलें लागलीं :
की अमृताचेनि बिजे विरूढली : आकारे चद्राचेनि ॥
की आकाशाचिये वोपे–आतु : कैलासु असे प्रतिबिंबतु
की मन्मथ–नाथाचा गुढरू–स्वेतु : कापडिला खीरोदके
की घेउनि सिद्ध–रसाची उटी : यकांकी जिणांवया धूर्जेठी :
कास घालौनि गगनांचा हटी : कुसुमायुधु हा ॥

परंतु चंद्रोदयामुळें रुक्मिणीची विरहावस्था जास्तच वाढली तेथें असलेल्या द्राक्षमंडपाला चंद्रकरामुळें शोभा आली. नरेंद्रानें या शोभेंचे व रुक्मिणीच्या तगमगीचें सुदर वर्णन केलें आहे. त्या वर्णनांत चकोर चक्रवाक, राजहस, कोकिळा, आणि साळुंक्या

या ठराविक पाखराना अवेळी कवीने ओढून आणिले आहे हे संस्कृत कवीचे अनुकरण आहे हे उघड आहे. परंतु रात्री कोकिळा आणि साळुंक्या डोळे उघडे ठेवून कसा काय मधुर साद घालतात हे समजत नाही सख्या विरहोपचाराकरिता निरनिराळे थंड पदार्थ आणतात त्याची लांबलचक यादी कवीने दिली आहे ती थोडी कंटाळवाणी वाटते इतकेच नव्हेतर पुढील वर्णनहि बरेच लांबले असून पुनरुक्त झाले आहे

हा पुनरुक्तीचा दोष या विरहवर्णनातहि आढळून येतो उप-चाराचे वर्णन दोन तीन ठिकाणी आलेले आहे सख्या चिंतातुर होऊन रुक्मिणीला आपले मनोगत सांगण्यासाठी आग्रह करतात तेव्हा ती कंठी प्राण धरून सांगते अर्थात् हे सांगताना तिला फार आयास होतात, लाज वाटते आणि सांगू किंवा नको अशी तिची दोलायमान स्थिति होते तिच्या मनातील भाव भावकळणा या चतुर सखीला जेव्हा समजतो तेव्हा रुक्मिणीचा शिक्षागुरु सुदेव ब्राह्मण याची कृष्णाला निरोप पोचविण्यासाठी योजना करावी असे ती रुक्मिणीला सुचविते सुदेवाजवळ रुक्मिणी जी पत्रिका देते ती भागवताप्रमाणे नसते ह्या पत्रिकेत रुक्मिणी किन्नराने केलेल्या रूपगुणाच्या वर्णनाचा उल्लेख करते माझ्या सारख्या चंद्रकलेला शिशुपाळ हा राहू गिळू पाहत आहे त्याचे तोंड फाडून माझे रक्षण कर अशी कृष्णाला विनंती करते मूळ भागवतात यापेक्षा किती तरी विविध प्रकारानी निरनिराळी कारणे देऊन रुक्मिणीने कृष्णाला येण्यासाठी विनविले आहे इतकेच नव्हेतर कुळदेवी यात्रेच्या निमित्ताने अंबालयाच्या वाटे-वर हरण करण्याचा उपाय देखील तिने कृष्णाला पत्रिकेत सुच-

विला आहे. परंतु नरेंद्राला विरहवर्णनाखेरीज दुसरी गोष्ट महत्वाची वाटत नाही असे पत्रिकेतील विरहाच्या उल्लेखावरून दिसतें. सुदेवाची पाठवणी करतांना रुक्मिणी त्याला विडा देते त्यावेळी "हाती जाळु निगाला : तेणे हृदयीचा देवो वोवाळिला : मंगळमूर्ति म्हणौनिया : अशी तिची विरहामुळें अवस्था होते यांतील हृदयीच्या देवाला ओवाळण्याची कल्पना मोठी आल्हाद-दायक वाटते.

रुक्मिणीच्या स्वरूपाचे आणि विरहाचें नरेंद्रानें केलेल वर्णन एकनाथांच्या काव्यात आढळत नाही. नाथांची वर्णन कर-ण्याची दृष्टिच निराळी आहे रुक्मिणीचें स्वरूप आणि गुणवर्णन करण्यासाठी त्यांनी अध्यात्माच्या दृष्टिकोनांतून पाहिले आहे. त्यांची रुक्मिणी कनकाला जशी कांति अथवा सूर्याला दीप्ति तशी कृष्णाची शक्ति आहे. ब्रम्हदेवाने रुक्मिणीला निर्माण केले नाही असें नाथ सागतात तर त्याची रुक्मिणी" कृष्णप्रभवें रूपासी आली । बरवेपणा सीग चढली । माकारली सौदर्यें" कृष्णाच्या प्रभावाने, रुक्मिणी जशी रूपाला आली तसेच तिच्या मस्तका-वरील केशाची उत्पत्ति नाथांनी "गगन शून्यत्वा उबगलें । कृष्ण भेटीसी उदित जाहलें । भीमकी मस्तकांसी आलें । नीलालकी शोभत । अशी दिली आहे. आकाशाला आपल्या शून्यपणाचा कंटाळा आला; तें कृष्णभेटीसाठी उत्सुक झालें म्हणून त्यानें रुक्मिणीच्या मस्तकावरील केशाचें रूप घेऊन आपली इच्छा तृप्त केली असें नाथानी अलंकारिक भाषेंत रुक्मिणीच्या केशाचें वर्णन केलें आहे. मुख आणि इतर अवयवांचें वर्णन करतांना देखील त्यांनी हीच पद्धति स्वीकारली आहे, " भीमकीमुखी निष्कलंक । क्षयातीत पूर्णशशांक । कृष्णप्राप्तीसी मयंक । भीमकी

मुखी उगवला ।'' असे त्यानी मुखाचे वर्णन करून पुढे "भीमकी थोर कपाळाची । कृष्णदैवे ते देवाची । निढळी प्रभा श्यामतेची । तोचि कस्तुरी मळवट ।। असे कपाळाचे वर्णन केले आहे

"कृष्ण पहावया जगजेठी । भोवई मांडिली व्यकटी ।
कृष्णी मीनलीया दिठी । सहजगाठी सुटली " ।।

याप्रमाणे अवयवाचे कृष्ण-मय वर्णन करूनच नाथ थाबले नाहीत तिच्या अगावरील दागिन्याचे देखील वर्णन करताना असाच प्रकार झाला आहे.उदाहरणार्थ पुढील वर्णन पहा –

"मुक्त नाव मुक्ताफळा । नेणती मुक्तीचा जिव्हाळा ।
म्हणोन पडली भीमकी गळा । भेटी गोपाळा माळ झाली ।।
शमदमाची सुभटे । हस्तकडगे बाहुवटे । करी ककणे उद्भटे
कृष्णनिष्ठे रुणझुणती ।।

वरील वर्णनावरून नाथानी आपली कवितावधू अध्यात्म आणि कृष्णभक्ति याच्या आवरणानी कशी झाकून टाकली आहे याची सहज कल्पना करता येईल वर्णन करताना नाथ रूपकाची सुदर योजना करतात परतु बहुधा ह्या वर्णनावर अध्यात्माची दाट छाया पडल्यामुळे काव्याचे रजकत्व कमी होऊन वाचकाला त्याच त्या कल्पना पाहून पुढे कटाळा येतो, वास्तविक मूळ भागवत हे आख्यानपर आहे, भगवताची अवतारकृत्ये अद्भुततेच्या सदरात पडतील अशा स्वरूपात बऱ्याच ठिकाणी वर्णिलेली आहेत परतु पदोपदी त्या कथानकावर नाथाप्रमाणे अध्यात्माचा हात फिरविण्यात आला नाही उलट कृष्णचरित्र इतक्या रसाळपणाने वर्णिलेले आहे की आजहि हजारो श्रोते मोठ्या आवडीने आणि भक्तिभावाने त्याचे श्रवण करतात याचे

कारण त्यांत स्वाभाविकतेचें सूत्र सुटलेले नाही. नाथ आपल्या काव्यांत मानवी भावना चित्रित करतांना अध्यात्माच्या नादीं लागून कथानकाच्या ह्या प्रमुख अंगाकडे कमी लक्ष देतात. त्यामुळें त्यांच्या काव्याचा प्राण गुदमरून गेल्यासारखा वाटतो. परंतु नरेद्राप्रमाणें कल्पनेच्या प्रवाहांत फारसें न सांपडतां त्यांची लेखणी मूळ कथानकाबरोबर धांवत सुटते. रुक्मिणीचें स्वभाव वर्णन करतांना देखील त्यांनी हा दृष्टिकोन पुढे ठेविला आहे. म्हणूनच त्यांची रुक्मिणी नरेंद्राप्रमाणे गंधर्व नगरींत विहार करणारी नायिका न वाटतां वास्तवतेच्या मर्यादा सांभाळून वागणारी एक राजकन्या वाटते. राजसभेत कीर्ति नांवाच्या ब्राम्हणाने कृष्णाच्या स्वरूपाचें आणि शौर्याचे केलेले वर्णन ऐकून तिचें प्रेम कृष्णावर बसतें. परंतु वडीलभाऊ रुक्मी हा कृष्णाची निंदा करून शिशुपालाशी तिच्या विवाहाचा वाङनिश्चय करतो, त्यावेळी तिची अवस्था फार असाह्य होते. " कवण उपासू गे देवता । कवण कवण्या जाऊं तीर्था । कवण नवस नवसू आतां । कृष्णनाथ प्राप्तीसी " असा स्त्रीस्वभावसुलभ विचार तिच्या मनांत येतो. आपली आई अथवा मैत्रिणी यांना आपलें हितगुज सांगू नये असे तिला वाटतें. कारण आई रडण्याखेरीज दुसरें काय करूं शकणार ? आणखी शिवाय ही गोष्ट वडील बंधूच्या कानापर्यंत जाईल. तेव्हां धैर्य धरून स्वतःच या संकटाला तोंड देण्याचा ती निश्चय करते. आणि आपल्या विश्वासाचा सुदेव ब्राम्हण याला पत्रिका देऊन कृष्णाकडे पाठविते. लग्न घटका जसजशी जवळ येते तसतशी तिची काळजी वाढते. कारण कृष्ण येण्याचें चिन्ह तिला दिसेना. माडीवर जाऊन कृष्णाची ती वाट पाहूं लागली. कृष्णाला विषयाची गोडी नसतांना उगीच आपण

पत्रिका लिहिली असे तिला वाटू लागले अथवा आईबापाना न विचारता पत्रिका लिहिते तेव्हा 'ही किती ढालगज स्त्री आहे' असे कृष्णाला वाटले असेल म्हणून त्याने येण्याचा बेत रहीत केला असावा अशी तिला शका आली अशा प्रकारच्या शका कुशकानी तिच्या मनाची स्थिति मोठी चमत्कारिक झाली ती तहानभूक विसरली तिला अन्न गोड लागेना स्वत च्या दुर्भाग्याला दोष देऊन ती रडू लागली विजनवारा आणि चदनादि शीतल पदार्थ तिला तापदायक वाटू लागले अशा विकल स्थितीत सुदेव ब्राम्हण परत येऊन तिची भेट घेतो आणि तिला कृष्णाच्या आगमनाची आनदाची बातमी सागतो त्यावेळी तिचा आनद गगनात मावेना "आगीची उतटली काचोळी । मुद्रिका दाटली आगोळी। सर्वांगे हरिखेली वेल्हाळी। जीवे वोवाळी द्विजाते" अशी तिची आनदमय स्थिति झाली ज्या ब्राम्हणाने श्रीकृष्णाला आणिले त्याच्या उपकाराची फेड अशक्य आहे असे तिला वाटले दुसरे दिवशी ती अबिकेची पूजा करण्यासाठी मदिरापर्यंत मोठ्या परिवारासह पायी चालत जाते देवीची ती षोडशोपचारे पूजा करते आणि कृष्णनाथ आपल्याला वर मिळावा अशी ती देवीची प्रार्थना करते पूजा संपल्यावर मदिरातून बाहेर येते त्यावेळी शत्रु पक्षांतील चैद्यमागधादि राजे तिचे अलौकिक सौदर्य पाहून कामबाणानी मूर्च्छित होतात "माझी अभिलाषिती जननी। म्हणोनि विधिले कामबाणो । वीर पडिले धरणी । कामबाणी मूर्च्छित ।।" अशी या वीराच्या मूर्च्छित होण्यासबधाने नाथमहाराजानी सुदर कल्पना केली आहे दोन्ही दळातील वीरामध्ये घनश्याम कृष्णाला ती पाहते स्वत श्रीकृष्णच तिच्या जवळ येतो त्यावेळी ती प्रेम असून घाबरते आणि आपल्या

हातांतील माळ मोठ्या आवडीनें कृष्णाच्या गळ्यांत घालते. कृष्ण तिला आपल्या रथावर घेतो. हें पाहून यादव सैन्यांत जय-जयकार होतो, आणि देव आकाशांतून पुष्पवृष्टि करतात. परंतु रुक्मीला मात्र हा प्रकार पाहून राग येतो. मागधादि राजे "धैर्य गांभीर्य वैभव । यश कीर्तीची राणीव । नेली सर्व यादवीं ।" असें म्हणून स्वतःचा धिक्कार करतात. गवळ्यानें आमचें यश हरण केलें आतां येथून परत जाणे बरें नाहीं असें त्यांना वाटलें. ते निर्वाणीचें युद्ध करण्याचा निश्चय करतात. युद्ध सुरूं झाल्यावर मात्र रुक्मिणीला फार भीति वाटते. कारण या युद्धांत दोन्ही पक्षांतील वीर पडतील. "देखोनि वैरियांचा वरबळा । कांपिन्नली भीमकबाळा । नाश होईल दोही कुळां । बोल कपाळा लागेल ॥ देर भावे पडतील रणी । सासुरां होईल टेहणी । कैंची आणली हें वैरिणी । धड कोणी न बोलती " असें तिला वाटले. त्याच प्रमाणे सखेबंधु जर युद्धांत पडले तर आईला फार दुःख होईल आणि त्यामुळे माहेर तुटेल अशी तिची 'इकडे आड तिकडे विहीर' सारखी असाह्य अवस्था झाली. या संकटांतून मुक्त होण्यासाठी तिला एकच मार्ग दिसला तो म्हणजे कृष्णाची कृपा. तिनें भया-कुल नजरेनें कृष्णाकडे पाहिलें तेव्हां कृष्णानें हांसून तिला अभय-वचन दिलें. नंतर रुक्मीचा पराभव करून कृष्ण त्याच्या गळ्यांत आपलें धनुष्य घालून त्याला मारण्यासाठी जेव्हां ओढतो तेव्हां देखील रुक्मिणी कृष्णाच्या पाया पडते. आणि "कृपाळु वा जगन्नाथा । यासी सर्वथा न मारावे" अशी आपल्या भावाला जीवदान देण्यासाठी कृष्णाची करुणा भाकते. यावरून नाथांनी रुक्मिणीचें स्वभाववर्णन किती सहृदयतेनें केलें आहे याची वाचकांस सहज कल्पना होईल. स्त्रिया जात्याच कोमल मनाच्या

असतात लग्न झाल्यावरहि आईबाप, बहीणभाऊ याचे प्रेमपाश त्याना तोडवत नाहीत तसेच नवऱ्यावरील प्रेम आणि त्याच्या घरांतील वडीलधारी मासूसासऱ्यासारखी नात्याची माणसे याची मर्जी सभाळण्यासाठी होणारी नववधूची धडपड इ गोष्टी नाथासारख्या ससारदक्ष कवीच्या नजरेतून कशा सुटतील ? मूळ ग्रथात रुक्मिणीच्या स्वभावातील नाथानी वर्णिलेली वैशिष्टे आढळत नाहीत यावरून रुक्मिणीचे स्वभावचित्रण करण्यात नाथानी स्त्री स्वभावातील कोमल भावना विशद करताना बरीच मार्मिकता प्रकट केली आहे

अशा प्रकारचे स्वभाववर्णनकौशल्य इतर पात्राच्या बाबतीत आढळून येत नाही कथेचा नायक श्रीकृष्ण याच्या स्वरूपाप्रमाणे स्वभाववर्णन साधलेले दिसत नाही कृष्णाच्या श्यामलकातीचे वर्णन करताना 'पिवून इद्रनीळ किळी । वोतली कृष्णतनू सावळी । पाउले सुकुमार कोवळी । घोटी निळी दोही भागी" अशी इद्रनील मण्याची नाथानी सुदर योजना केली आहे. तसेच मुखाचे वर्णनहि "उपमे चद्रकळा हीन । तो तव कृष्णपक्षी क्षीण । उदय अस्तावीण सपूर्ण । वदनेदु श्रीकृष्णाचा " या प्रमाणे व्यतिरेक अलकाराने करून नाथानी कौशल्य प्रकट केले आहे पण यापेक्षाहि कृष्णाच्या कबरेचे वर्णन जास्त सुदर झाले आहे "अतिशयेसी माज साना । होता अभिमान पंचानना ॥ देखोनि श्रीकृष्ण मध्य रचना । लाजोनि राना तो गेला" अशी त्यानी सिहकटीशी तुलना करून प्रतीप अलकार साधला आहे स्वरूपाप्रमाणे कृष्णाच्या अगावरील दागीन्याचे नाथानी अलकारिक भाषेत वर्णन केले आहे परंतु या

वर्णनांत नाथांची अध्यात्माची छटा देण्याची हौस प्रकट होते उदाहरणार्थ पुढील वर्णन पहा :—

कृष्णचरणीचेनि भूषणें । वांकीनें वेदांसी आणलें उणें ।
तें तंव धरून ठेलें मौनें । कृष्णकीर्तनें हें गर्जे ।।
पूर्वोत्तर मीमांसा दोनी । कुंडलें जाहलीं कृष्ण श्रवणीं
ती उपनिषदार्थ कीरणी । झळकताती सतेज.

येथें नाथांनी कुंडलांचें पूर्वोत्तर मीमांसाबरोबर जें साम्य दाखविले आहे त्यावरून त्यांनी ज्ञानेश्वरीतील गणेशशारदास्तव-नांतील कल्पनांचें अनुकरण केलें आहे असें दिसतें. यानंतर नाथांनीं कृष्णाचें कुंडिनपुरांत झालेलें आगमन आणि त्याचें भीमकानें केलेलें आदरातिथ्य हा प्रसंग वर्णन केला आहे. रुक्मिणीच्या पत्रिकेवरून कृष्ण कुंडिनपुराला आला. नगरांत बिऱ्हाड केल्यास शिशुपालाशी व्यर्थ भांडण होईल असें निमित्त सांगून मोठ्या युक्तीनें अंबालयाजवळ जानवसा देण्यास भीमकास त्यानें सांगितलें. भीमकानें ती गोष्ट मान्य करून कृष्णाला नगरामधून समारंभानें जाण्यास विनंति केली. कृष्णाला पहाण्यासाठीं नागरिकांची जी धांदल उडाली त्या गडबडीचें नाथांनीं सुरेख वर्णन केलें आहे. इतकेंच नव्हे तर चोखदळ वृत्तीच्या नरनारीनीं नोवरा या दृष्टीनें शिशुपालाशी तुलना करून कृष्णाची प्रशंसा केली आहे. त्या संबंधानें नाथ सांगतात :—

"बोलती नरनारी सकळां । काल मिरविलें गे शिशुपाळा ।।
न देखो नोवरपणाची कळा । नाही जिव्हाळा लग्नाचा ।।
कृष्ण नोवरा भीमकी लागी ।" यावरून नाथांचें जनमनाचें निरीक्षण किती मार्मिक होतें हें समजतें. नाथ हे कृष्ण-भक्त असल्यामुळें प्रस्तुत कथाप्रसंग रचण्याला त्यांची ही कृष्ण

भक्ति कारणीभूत झाली हे उघड आहे परंतु रुक्मिणीचे स्वभाव-वर्णन करण्यात त्यांनी जी सहृदयता आणि मार्मिकता प्रकट केली आहे तो प्रकार कृष्णाच्या स्वभाववर्णनात आढळून येत नाही. हरिवंशात कृष्णाने रुक्मीचा पराभव करून त्याचे हृदय फोडले असा उल्लेख आहे मूळ भागवतात रुक्मीला कृष्णाने विरूप केले असे वर्णन आहे नाथांनी आपल्या ग्रंथात भागवताचे या बाबतीत अनुकरण केले आहे परंतु कृष्णाच्या उदारपणासंबंधाने नाथांनी "जे न दे देवकी यशोदेसी। ते गती दिधली पूतनेसी। समान येणे अरि मित्रासी। उदारतेसी काय वानूं" असे जे वर्णन केले आहे' त्या वर्णनाशी रुक्मीचे "अर्ध खाड अर्ध मिशी। पाच पाठ काढिले शिसी। विरूप केले रुक्मयासी। गळा रथेसी बांधिला" अशा प्रकारची विटंबना करणे जरा विसंगत वाटते आणि त्याहिपेक्षा रुक्मिणी आपल्या भ्रात्याकरिता दीनवदन होऊन जीवदान मागत असतां "पाहे बंधूचे वदन। वेगे करी निंबलोण" असे तिला कृष्णाने उत्तर देणे चमत्कारिक दिसते तसेच कृष्णाच्या हाताने आपल्या मुलाचे विरूपकरण झालेले ऐकून रुक्मिणीच्या बापाला संतोष होतो असे नाथांनी सांगितले आहे तेहि स्वाभाविक वाटत नाही

या दृष्टीने नरेंद्राने केलेले कृष्णाच्या स्वरूपाचे वर्णन बरेच काव्यमय वाटते अंगकांतीचे वर्णन करतांना नरेंद्र म्हणतो —

कैसी सावळी सर्वांगे तेजे इंद्रनिळाते म्हणेति उगे॥
आंगिचेनि प्रेमे लक्ष्मी वोळगे नीळोत्पळाची "

यातील इंद्रनीळाशी दाखविलेल्या साम्याची कल्पना नाथांनी देखील आपल्या वर्णनात दिली आहे परंतु या खेरीज कृष्णाच्या

इतर अवयवांचें नरेंद्रानें जें वर्णन केलें आहे तें सुंदर झालें असून अभिनव कल्पनांनी नटलेलें आहे . उदारणार्थ पुढील वर्णन पहा

देवरायाचें देखौनि मुखवटें : कृष्णपक्षीं चंद्र दिहा– दिहा तुटे ।।
तेवीचि लाजा हियें फुटे : मिसे कळांचेनि ।।
श्रीकृष्णांचिया कटाक्ष धारसां : पडत वेधांचा वळमा
तेथौनि निगावा नाही मानसा : मुनेश्वरांचिया
रूप रत्नातें घे वरिव : देखौनि पशुपक्षिये होति लेपिव :
तें कवणां वाखाणे बरव : जयाचां नामींचि वेधु.

वरील वर्णनांत कृष्णाचें सुंदर मुख पाहून वद्य पक्षांत चद्राचें तेजोहीनतेनें क्षीण होणें, अथवा लाजेनें चद्राचे हृदय कलाक्षयाच्या रूपानें फुटणें ही उत्प्रेक्षा तसेंच ननरच्या ओंवीतील रत्नापेक्षां कृष्णाचें सौदर्य श्रेष्ठ असून तें पाहणारे पशुपक्षी चित्राप्रमाणे तटस्थ होतात; ही कल्पना आल्हाददायक असून तीवरून कवीची सौदर्यदृष्टि बरीच मार्मिक आहे असें वाटतें कृष्णाच्या स्वरूपसौंदर्याप्रमाणें त्याच्या प्रतापाचेंहि नरेंद्रानें वर्णन केलें आहे. कवि म्हणतो :–

"जयाचेनि प्रतापें खरागलें : होकां गगन काजळैलें
सूर्यासि तीव्रपण आलें : तेणें तापें ।।

म्हणजे कृष्णाचा प्रतापग्नि इतका तीव्र होता की त्यामुळें आकाश भाजून काळें झालें आणि सूर्याची उष्णता प्रखर झाली. याप्रमाणें निरनिराळ्या अलंकारांची योजना करून नरेंद्रानें वर्णनाला शोभा आणली आहे. स्वरूप आणि प्रताप वर्णनाप्रमाणें कवीनें कृष्णाच्या स्वभावाच्या वर्णनाकडे लक्ष दिलें नाहीं; कारण प्रस्तुत ग्रंथांत कृष्णाच्या स्वभावावर प्रकाश टाकणारा एखादा प्रसंग

कवीने वर्णन केल्याचे आढळत नाही कदाचित् पुढे तसे केले असावे याप्रमाणे रुक्मिणी आणि कृष्णाच्या स्वरूपवर्णनात श्रीएकनाथ आणि नरेंद्र यानी आपापले कौशल्य प्रगट केले आहे दोघेहि कृष्णाचे भक्त असूनहि कृष्ण चरित्राकडे पाहाण्याचा प्रत्येकाचा दृष्टिकोण भिन्न असल्यामुळे वर्णनात अंतर पडणे साहजिक आहे नरेंद्राची भक्ति त्याच्या प्रतिभाविलासाच्या आड येत नाही याच्या उलट काहीसा नाथाच्या कवित्वाचा प्रकार आहे त्याची दृष्टि बोधप्रधान आहे परंतु रुक्मीच्या स्वभाव वर्णनात दोघाची बरीच एकवाक्यता दिसते हे पाहून आश्चर्य वाटते हरिवंशात रुक्मी हा कृष्णाचा कंसवधामुळे द्वेष करीत होता असा उल्लेख आहे भागवतकारानीहि रुक्मीचे कृष्णाशी वैर होते असे सांगितले आहे परंतु नाथानी कृष्णभक्तीने प्रेरित होऊन रुक्मी कृष्णाची निंदा करीत असताना त्याच्या तोडी व्याजस्तुति म्हणजे वरून निंदा परंतु पर्यवसानी स्तुति घातली आहे हे मानवीस्वभावधर्माच्या विरुद्ध आहे. यासंबधी नाथाच्या पुढील ओव्या पहा –रुक्मी म्हणतो

कृष्णासी सोयरीक नये कामा । हे काय कळले नाही तुम्हा ।
सखा मारिला अंह मामा । तो काय आम्हा धड होईल ॥
कृष्ण नव्हे जी स्वतंत्र । भक्त परतंत्र सदाचा ॥
कृष्ण अतीत चहू वाचा । तेथे वाङनिश्चयो घडे कैचा ॥
प्रकृतिपुरुषा पाणिग्रहण । माझेनिजाण होतसे ॥" इत्यादि

हे वर्णन वेदांताच्या उपदेशात कदाचित शोभून दिसेल परंतु एका आख्यान काव्यात त्यामुळे रसहानि होते याची जाणीव नाथानी भक्तीच्या भरात ठेविली नसावी असे वाटते कारण नाथ स्वतः च " रुक्मिया कृष्ण निंदा करित । वाग्देवता

स्तुति वदत। निंदेशी वागेश्वरी भीत। पाप अद्‌भुत निंदेचें।। असें या निंदागर्भस्तुति सारख्या विसंगत वर्णनाचें समर्थन करतात.

नाथाप्रमाणें नरेंद्रानंहि रुक्मीच्या कृष्ण निंदेचें काही स्थळी अशाच स्वरूपाचें वर्णन केले आहे. रुक्मी म्हणतो :–

"तया जाति ना कुळ अनोळखी : नेणों मायबापु वाढविला गौळी।
वायांचि ठसा चढविला गोवळी : माणूस-पणाचा. ।।
तो वेद-शास्त्रां वेगळा स्वरूपें । निर्गुणु काळा ऐसा रूपे
मामा येकु मारिला सांपे । घरिचां घरी

नरेद्राचा ग्रंथ अपूर्ण स्वरूपांत प्रसिद्ध झाला आहे, तरीपण त्यावरून नरेंद्राच्या रचनाकौशल्याचा प्रत्यय अशाहि स्वरूपांत प्रत्येक प्रसंगांतून येतो. कालिदासानें आपल्या शाकुतल नाटकाकरितां महाभारतांतील एक साधा प्रसंग निवडिला आहे. परंतु आपल्या अलौकिक प्रतिभेनें त्या निर्जीव प्रसंगांतून त्याने एक जिवंत कलाकृति निर्माण केली. अनेक चित्ताकर्षक प्रसंग स्वतः-च्या कल्पनाशक्तीनें निर्माण करून त्यानें मूळच्या लोखडाचें सोने केलें. नरेद्रानें देखील ह्या थोर संस्कृत कवीचें अनुकरण करून आपलें काव्य रचिलें असावें असें त्याच्या निरनिराळ्या वर्णनावरून वाटतें. भागवत ग्रंथांतील रुक्मिणीहरण या कथेचा आपल्या काव्याला आधार घेऊन त्यानें कित्येक प्रसंग आपल्या प्रतिभेनें निर्माण करून मूळच्या साध्या कथेला एका महाकाव्याचें लेणें चढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. अशा प्रसंगा पैकीं किन्नराच्या उपाख्यानाचा मागेंच उल्लेख केला आहे. या किन्नरानें आपल्या अलौकिक मधुर गायनानें जबुद्वीपांतील पूर्व पश्चिम दक्षिण आणि उत्तर या प्रदेशांतील राजांचें गुणवर्णन केलें आहे. हीं राजांचीं नांवें नरेंद्रानें महाभारतांतून घेतली

असावीत असे डॉ कोलने याचा तर्क आहे परंतु त्यावरून कालिदासादि संस्कृत महाकवींच्या स्वयंवर वर्णनाप्रमाणे नरेंद्राने आपल्या काव्यात त्याची योजना केली असावी असे वाटते दुसरे असे की, हे राजाचे वर्णन किन्नरमुखाने गायनाच्या द्वारे करवून नरेंद्राने आपल्या गायन कलेतील ज्ञानाची वाचकाना माहिती करून दिली आहे विशेषत यादवकालीन महाराष्ट्रात गायनाचा कोणता प्रकार रूढ होता हे समजण्यास नरेंद्राने निरनिराळ्या रागाची आणि तालाची जी नावे दिली आहेत त्यावरून अदाज करता येतो

प्राचीन महाकाव्याचा दुसरा एक विशेष म्हणजे सृष्टि वर्णनाची योजना हा होय या दृष्टीने नरेंद्राची सृष्टिवर्णने सरस ठरतील या सृष्टिवर्णनापैकी सायंकाल आणि चद्रोदयाच्या वर्णना-सबधाने मागे माहिती दिली आहे त्याखेरीज द्वारकेच्या परिसरातील वनोपवनाचे, वसताचे आणि वृक्षाचे अशी विस्तृत वर्णने नरेंद्राने आपल्या काव्यात दिली आहेत त्यावरून कवीचे सृष्टिनिरीक्षणकौशल्य तर दिसतेच पण त्याखेरीज आख्यान काव्याच्या सौदर्यात वाढ होते उदाहरणार्थ पुढील वसताचे वर्णन पहा –

ना ना ते सूदर्याचे राहाण की सभोग सुखाचे माजवण
की ते अनगाचे पालाणले साहाण त्रिनेत्रावरि
की तो काम–तत्त्वाचा सर्वदा वित-रागाते आणीतुसे ददा
अखड जैत दे प्रमदा सग्रामी सुरताचा

की ते संभोग– सुखाची दिवाळि विरहणी धेंढेवाळिया होती काजळी
जित–इद्रिये हारवीति तिये वेळी । जू वैराग्याचे

रस आणि अलंकार हे काव्यांचे दोन प्रमुख घटक आहेत. त्यांपैकीं रसनिष्पत्तीचें कार्य भावनेच्या द्वारे होतें. काव्याचा विषय आत्मनिष्ठ असेल म्हणजे कवीच्या स्वतःच्या अनुभूतीतून त्याप्रसंगाची निर्मिति झाली असेल तर अलंकारांच्या योजनेवाचून-हि तो कवि तरलभावनेच्या साहृयानें आपल्या काव्यांत रसाविष्कार करूं शकतो. अर्वाचीन भावगीतें ही अशा प्रकारच्या काव्याचें उदाहरण म्हणून देतां येईल. परंतु आख्यानकाव्यांत आत्मानु-भवाला तितका अवसर मिळत नाही.अशावेळी लेखकाची कल्पना शक्ति व्यापक नसेल तर समर्पक अलंकारांची योजना करून त्याला आपली कलाकृती चित्ताकर्षक करतां येणार नाही. नरेंद्रानें या गोष्टीची जाणीव ठेवून आपल्या काव्याला या दोन्ही अंगांची जोड दिली आहे. रसोत्कटतेच्या दृष्टीनें रुक्मीणीची विरहावस्था ह्या प्रसंगांत नरेद्रानें आपलें कौशल्य उत्तम रीतीनें प्रगट केलें आहे. तसेंच नरेंद्राचें कल्पनावैभव जागजागी त्यानें आपल्या प्रसंगवर्णनांत समर्पक अल्कारांची जी योजना केली आहे त्यावरून कळून येतें. या अलंकारापैकीं रूपक, उत्प्रेक्षा, उपमा आणि अपन्हुनि यांचा नरेद्रानें जास्त प्रमाणांत उपयोग केला आहे. विशेषत· रूपक आणि उत्प्रेक्षेवर त्यानें जास्त भर दिलेला आहे. नरेंद्र अलंकारांची योजना करतांना इतर संतकविप्रमाणें प्रस्तुत विषय सुगम करुन सांगण्याच्या दृष्टीनें त्यांना व्यावहारिक उदाहरणांचें स्वरूप न देतां कविप्रतिभानिर्मित असें काव्यांतील अलंकारांचें स्वरूप देतो. त्यामुळें त्याच्या काव्यरचनेला विशेष रंजकत्व आलेलें आहे. नरेद्रानें योजिलेली रूपकें सांग पेक्षां निरंग आणि मालास्वरू-पांतच जास्त आढळतात. ज्ञानेश्वरांप्रमाणें सातव्या

अध्यायातील मायानदीचे रूपक, सोळाव्या अध्यायातील गुरूवर केलेले चित्सूर्याचे रूपक किंवा अठराव्यातील गीताप्रासादाचे रूपक नरेंद्राच्या काव्यात आढळत नाही उपवनाच्या वर्णनात नरेंद्राने वसंतावर पुरुषाची कल्पना करून सुंदर रूपक साधले आहे परंतु ज्ञानेशाप्रमाणे सांग समस्तवस्तुविषय रूपकाचे कल्पनावैभव त्यात दिसत नाही तथापि निरंग रूपकाचा नरेंद्राने फार मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला आहे उदाहरणार्थ –दान–मंदाकिनी, साहित्य–सृष्टीचा चाळकु, सारस्वत–गंगेचा त्रियंबकु कीर्ति–चंद्र, कविता–कामिनी, लावण्य–मृगाचे पाडस, शृंगार-विहिंगू, गगन–सरोवरिचे राजहंस इत्यादि यावरून नरेंद्राची उपमाने विविध प्रकारची असून त्याची योजना समर्पक झाली आहे. निरंगाप्रमाणे मालास्वरूपातहि बऱ्याच प्रमाणात रूपकाची नरेंद्राने योजना केली आहे. उदाहरणार्थ पुढील ओव्या पहा –

कटाक्ष–सरोवरी उलळत देवीचे नयन–मासे तळपत
ते आडिविया कातरी भेदित जिव्हार कामुकाचे
आवडिचा आवर्ती पडत सिंहाणिवेचे तारु तळु घेत
उत्कंठेचेनि पतंगे माल्हवत कुळेवा जाणिवेचा
चाडेचे आबूठ चढले तेणे चातुर्याचे चांदिणे लोपले ॥

वर दिलेल्या उदाहरणात परंपरित रूपकाचा प्रकार दिसून येतो. तरीपण मालास्वरूपाची योजना नरेंद्राने पुष्कळ ठिकाणी सुंदरतेने केली आहे अलंकाराची रचना करताना नरेंद्राच्या प्रतिभेचा एक विशेष असा आहे की, बऱ्याच स्थळी त्याचा संकर झालेला आढळून येतो आणि हा संकर रूपक आणि उत्प्रेक्षा या दोन अलंकारातच जास्त प्रमाणात झाला आहे उदाहरणार्थ पुढील रुक्मिणीच्या सख्याचे वर्णन पहा –

की चंद्र–सरोवरिचिया यक्षिणी : की अमृताचिया विनी
कीं मूर्तीसि आलिया जिनी : डोळेयांचिया
की लावण्य–लोकिचिया विद्याधरा: की सुख–स्वर्गिचिया अप्सरा
ना ना ते अवयेव निगाले हाथियेरा : अनंगाचिया, अप्सरा ।

यांत रूपकाची योजना माला स्वरूपात करून सुदर उत्प्रेक्षा अलंकार साधला आहे. चद्रसरोवर, लावण्यलोक, आणि सुख–स्वर्ग या रूपकांची, तसेंच पुढील उत्प्रेक्षेची उदाहरणें पहा :–

" की घेउनि सिद्ध–रसाची उटी यकाकी जिणावया धूर्जेठी
कास घालौनि गगनाचा हटी . कुसुमायुध हा
की द्यावा–पृथ्वीयेचा पोकळी · कापुराची मोवाळी ।
की गगन लेइले कडियाळी . मृणाळाची.

त्यापैकी पहिल्या ओंवीत चंद्रावर मदनांचा आरोप करून तो शिवाला जिकण्यासाठी निघाला आहे अशी कल्पना केली आहे. रूपक उत्प्रेक्षेच्या मानाने इतर अलकार कमी प्रमाणांत आढळून येतात; तथापि अपन्हुति आणि उपमा यांची योजना कवीने समर्पक रीतीने केली आहे. उदाहरणार्थ पुढील अपन्हुति पहा :–

की द्राक्ष–मंडपु नव्हे मेहुडे : वरिखत नवरसांचें वाकडें
की अनगाचीं सुटेति नळकाडे : विरहिणीवरी

हा द्राक्षमंडप नसून नवरसाचा वर्षाव करणारा मेघ आहे अथवा विरहिणीवर मदनाने सोडलेल्या पिचकाऱ्या आहेत. अर्थात मंडपावर मेघ आणि पिचकाऱ्याच्या कल्पना सुदर असून समर्पक वाटतात.'तसेच वसंतु नाते रितु पाउसाळी' ओवीतहि सुदर अपन्हति साधली आहे. नरेंद्रानें उपमेची देखील योजना आपल्या काव्यांत केली आहे. परंतु ज्ञानेश्वरीइतक्या फार मोठ्या प्रमाणांत

नरेंद्राच्या काव्यात उपमा अलंकार आढळत नाही पुढील उपमेचे उदाहरण पहा —

"करूनि कस्तुरिचे वाफे लाविजति इंद्रनीळाची रोपें
तेसी वनाची निळी मातुळें परिमळेंसी ॥"

येथे कस्तुरीच्या वाफ्यात इंद्रनीळ मण्याची रोपे लावण्याची कल्पना हृदयंगम वाटते

नरेंद्राची वर्णने जशी विस्तृत आणि रसाळ वाटतात तशीच समर्पक अलंकाराची योजना करण्यात त्याने आपली अभिजात कल्पनाशक्ति प्रकट केली आहे हे वरील विवेचनावरून लक्षात येईल नाथाना नरेंद्राइतके प्रतिभेचे ऐश्वर्य लाभले नाही त्याच्या काव्यात नरेंद्रासारखी सृष्टिवर्णने अथवा कल्पनावैभवाने नटलेली अलंकारिक रचना कमी आढळते द्वारकानगरीचे वर्णन, युद्धाचे वर्णन आणि लग्न सोहळ्याचे वर्णन—ही वर्णने नाथानी बरी केली आहेत त्यापैकी द्वारकावर्णनात

"आराम रमवी जीव शिवासी" प्रबोधपारणे घुमघुमती "

याप्रमाणे त्याने अध्यात्माचा रंग दिला आहे तसेच त्या नगरीचे सर्व दृष्टीनी श्रेष्ठत्व त्यानी व्यतिरेक अलंकाराने वर्णन केले आहे द्वारका ही कैलासवकुंठाहून अधिक असून चिंतामणीची चिंता आणि कल्पतरूची कल्पना निवारण करते, असे नाथ म्हणतात तसेच —

"प्रेमे विकासले कमळ शुद्ध । गुंजारवती कृष्ण-षट्पद ।
ऐकोनि गंधर्व जाहले स्तब्ध । सामवेद मौनावले ॥

अशी त्या नगरीची ख्याति होती द्वारकावर्णनापेक्षा युद्ध-वर्णन नाथानी बरेच विस्तारपूर्वक केले आहे या वर्णनासाठी

त्यांनीं पांच प्रसंग खर्ची घातले आहेत. हें युद्धवर्णन भागवत आणि हरिवंश या ग्रथांत आलेलें आहे. तथापि नाथांनीं आपल्या ग्रंथांत बराच विस्तार केला आहे. शस्त्रास्त्रांचा खणखणाट, रणगर्जना आणि रक्ताचे पाट यांना या वर्णनांत प्रमुख स्थान असल्यामुळे रौद्र आणि भयानक रसांची बाजू नाथानी बरीच सांभाळल्या सारखी वाटते. परतु या वर्णनातहि शेवटीं शत्रुकडील योद्धयांना कृष्णाच्या हातून मृत्यु येणे फार सुखाचे वाटत असे असा आपला अभिप्राय देऊन नाथानी

"अधिकारियां मोक्ष भावो . द्यावयालागी कृष्ण देवो ।
मिसे भीमकीचा विवाहो । रण निर्वाहो मोक्षाचा ।।

असा या युद्धाचा अध्यात्मपर निष्कर्ष काढला आहे. त्यामुळें वर्णनाची गोडी कमी होऊन रसभगाचा दोष येतो. तथापि लग्न सोहळ्याचे वर्णन रसाळ झाले आहे. या वर्णनाला हरिवश आणि मूळ भागवत या ग्रंथात फारसा आधार सांपडत नाही. परंतु नाथांनी आपल्या काव्यात लग्न प्रसगाची थोर इमारत रचिली आहे. ह्या लग्नसोहळ्यातील वऱ्हाडाच्या आगमनापासून वरपूजा सप्तपदि, लाजाहोम रुखवत, तेलवण, सुनमुख, धेंडानृत्य इत्यादि तपशिलांचें विस्तृत वर्णन करून नाथांनी कृष्ण रुक्मिणीच्या लग्नाच्या निमित्ताने स्वकालीन लग्न प्रकाराचे चित्र रेखाटले आहे. आणि असें करताना कालविपर्यासाचा दोष त्यांचे हातून नकळत घडला आहे. कारण चिचुदऱ्या, हवाया, चंद्रज्योति, हातनळे, फुलझाडें इत्यादि आतषबाजीचे प्रकार कृष्णाच्या काळांत असणें शक्य नाही. त्याचा उदय मुसलमानकाळांत झाला हें प्रसिद्ध आहे, उदाहरणार्थ :–

अतिलोभाच्या चिचुंदरी । अग्नि लावूनी टाकिती दूरी ।
पेटल्या पडती जनावरी । उरीशिरी जाळिती ॥

तसेच क्रोधाचा भुईनळा, कामाचा हातनळा, अहंकाराचे बाण आणि निजतेज चंद्रज्योति असे निरनिराळ्या प्रकाराचे दारूकाम कृष्णाच्या लग्नात सोडण्यात आले या आतषबाजीवर हि नाथांनी आपली नेहमीची अध्यात्माची रूपके देण्याची हौस फेडून घेतली आहे हे सांगणे नकोच तसेच तेलवणाकरिता आणि भोजनासाठी जे पदार्थ तयार करण्यात आले त्याचे देखील वर्णन आतषबाजीप्रमाणे अध्यात्मपर केले आहे परंतु लग्नासाठी द्वारकेहून जे वऱ्हाड निघाले त्याचे वर्णन नाथांनी मोठ्या विनोदाने केले आहे प्राचीन मराठी काव्यात शुद्ध आणि सात्विक विनोद करण्यात नाथाची बरीच प्रसिद्धि आहे त्यात टवाळी किंवा ग्राम्यपणा आढळत नाही लग्नासाठी द्वारकेहून वऱ्हाड निघाले त्यावेळी अग्रपूजेचा अधिकारी गणराज याची स्वारी उंदिरावर बसली. अष्टमातृकापैकी एक विचत्रावर आरूढ झाली दुसरी तर सूकरमुखाच होती अशा ह्या चरबट वऱ्हाडणी आणि त्याहि पुढे चालल्या हे पाहून इतर वऱ्हाडी त्यांची कुचेष्टा करू लागले. "ऐसियासी नेता वऱ्हाडे । व्याही हांसती रोकडे ।
यासी राहवा मागिलेकडे । वऱ्हाड पुढे चालो द्या ॥

अशी दुसऱ्यांनी त्याची निंदा केली त्यामुळे गणेशाने रागाने वऱ्हाडावर विघ्न आणले त्याचे गाडे मोडले व घोडे पागळे झाले. महामातृका क्रोधायमान होऊन त्यांनी शीतज्वर सोडला त्यामुळे एकच गोंधळ झाला ही गोष्ट जेव्हा कृष्णाला समजली तेव्हा त्याने निंदकाची कान उघाडणी करून विनायक

आणि इतर देवता यांची स्तुति केली. त्यांना नैवेद्य समर्पण केला. तेव्हां वऱ्हाडावरचें विघ्न नाहीसे झालें. असा हा वऱ्हाडाचा प्रसंग नाथांनी वर्णन करून सात्विक विनोद निर्माण केला आहे. या प्रसंगाप्रमाणे कृष्ण रुक्मिणीला घेऊन द्वारकेस जाण्यासाठी निघतो त्यावेळीं देखील नाथांनी आपल्या वर्णनांत विनोद निर्माण केला आहे. कृष्णदर्शनासाठी नागरिकांची गर्दी लोटते. त्या गर्दीत एका सोंवळ्या सन्याशाला एका वेश्येचा स्पर्श होतो तेव्हां सन्याशाचें पित्त खवळतें व तो आपल्या हातांतील सोटयाने तिला ठोकतो आणि तोंडाने "विटाळ आम्हांसी का केला" असें म्हणतो त्याला —"येरी हांसोनि कपाळ पिटी ।

अजुनी क्रोध न सोडी पाठी ।

विटंबिली दंड कासोटी । आत्मदृष्टी तुम्हां नाही

असा टोमणा देते.

कोणत्याहि प्रसंगाचें अथवा घटनेचें वर्णन असो नाथ बहुधा त्या वर्णनावर अध्यात्माचा साज चढवितात हे आपण वरील विवेचनावरून अनेकदां पाहिले आहे. या काव्यात तर इतर ग्रंथांच्या मानानें त्यांनी अशा प्रकारचे अलकार योजण्या-च्या बाबतीत पराकाष्टा केली आहे. एरव्ही अध्यात्माची सृष्टि या नाशिवत सृष्टीपेक्षां किती तरी पटीनें श्रेष्ठ आणि व्यापक आहे. परंतु अमूर्त असल्यामुळें अलंकारांतील उपमानाला समर्पक अशा वस्तु त्या सृष्टीत कितीशा सांपडणार ? त्याखेरीज या संसारांत अशा अमूर्त वस्तूचा प्रत्यय वाचकाला येण्याचा संभव कमी असल्यामुळे त्यांवर आधारलेले अलंकार बुद्धीला चमत्कृतीचा साक्षात्कार घडवितात परंतु हृदयाला आनंद देत नाहीत. कारण त्यांचें क्षेत्र मर्यादित असतें. उदाहरणार्थ :—

जीव शिव, वैराग्य, विवेक, श्रद्धा, शांति, सोहभाव,शमदम कर्माकर्म इत्यादि उपमान वस्तु निरनिराळ्या प्रसंगी अनेकदा योजण्यात आल्या आहेत एकदा श्रद्धेची भूक होते त्याच श्रद्धेचे दुसऱ्या प्रसंगात "जैसी श्रद्धा आणि शांति। तैसी सुभद्रा आणि रेवती" असेहि वर्णन करता येते तसेच प्रबोधाला पारव्याप्रमाणे घेंडा नाचविणाऱ्या माणसाचेहि उपमान होता येते अध्यात्मसृष्टीतील उपमानवस्तूंच्या या मर्यादित संख्येमुळे कल्पनाशक्तीला आपले वैभव व्यक्त करण्याला वाव मिळत नाही नाथाच्या रूपकात या प्रमाणे तोचतापणा आल्यामुळे त्याची पुढील वर्णने काही काही वेळा कंटाळवाणी झालेली आहेत नरेंद्राच्या काव्यात सांग समस्त वस्तुविषय रूपकाची योजना फारच कमी प्रमाणात आढळून येते याच्या उलट नाथाच्या वर्णनात त्यावर बराच भर दिलेला आहे उदाहरणार्थ युद्धवर्णनात रणनदीचे रूपक पहा यारूपकावरून ज्ञानेश्वरीतील मायानदीच्या रूपकाची आठवण होते तसेच रुखवत व आतषबाजी याचे रूपकात्मक वर्णन पहा त्यावरून नाथाच्या बुध्दिवैभवाची साक्ष पटते रूपकाप्रमाणे उपमा आणि व्यतिरेक यांचीहि योजना नाथ समर्पकतेने करतात द्वारकावर्णनात हा व्यतिरेक अलंकार प्रामुख्याने दिसतो

प्रत्येक प्रसंगाला अध्यात्माचा रंग देण्याचा हा नाथाचा स्वभावगुण या काव्यात जो सार्वत्रिक दिसतो त्यासंबधाने विशेषत लग्नावर केलेल्या जीवाशिवाच्या रूपकाच्या कल्पने संबधाने प्रो. न र फाटक आपल्या श्रीएकनाथ या ग्रंथात असे सांगतात की " ही रूपकात्मक काव्य रचण्याची कल्पना नाथांनी मुसलमानातील सूफी पंथाच्या साहित्यातून घेतली असावी जायसी हा एकनाथापूर्वी होऊन गेला असल्यामुळे नाथाच्या

काशीनिवासांत या सूफी कवींच्या काव्याचा त्यांच्यावर परिणाम झाला असावा.

नाथांना सूफी पंथ आणि त्याचें साहित्य यांची कितपत माहिती होती हें समजण्यास आज त्यांच्या ग्रथात आधार सांपडत नाही. दुसरे असें की अशा प्रकारची रूपकात्मक काव्य-रचना महाराष्ट्रांत नाथांनींच सुरू केली किंवा त्यांची एकट्याचीच आहे असें नाही. नाथापूर्वी होऊन गेलेल्या कांही मराठी सन्त कवींनी अशा प्रकारची रचना केल्याचा दाखला आहे.
उदाहरणार्थ :—सेनान्हाव्याचा पुढील अभंग पहावा :—

आम्हीवारीक वारीक । करू हजामत बारीक
विवेकदर्पण आयना दावू । वैराग्य चिमटा हालवू
उदकशांति डोई घोळू । अहंकाराची शेंडी पिळू
भावार्थाच्या बगला झाडू । कामक्रोध नखें काढू
चौवर्णा देऊनी हात । सेना राहिला निवात

सेनान्हाव्याप्रमाणें नरहरी सोनारानें देखील आपल्या धद्यांतील उपकरणांवर अध्यात्माचा रंग चढविला आहे. तेव्हां आपल्या सांप्रदायातील पूर्वसूरीचें अशा प्रकारचें साहित्य पुढे असतांना नाथांना सूफी पंथाची उसणवारी करण्याचें काय प्रयोजन होतें हें समजणें कठीण आहे.

असो. रुक्मिणी स्वयंवरावर उपलब्ध असलेल्या मराठी कृतीपैंकीं नरेंद्र आणि एकनाथ यांच्या ग्रथांतील काव्यगुणांसंबंधानें वर विवेचन करण्यांत आलें आहे. दोघे कृष्णभक्त असूनहि प्रत्येकाची प्रकृति आणि दृष्टिकोण यांच्या भिन्नत्वामुळे त्यांच्या रचनेंत अंतर पडलेलें दिसते. नरेंद्राची भक्ति सौंदर्यप्रधान आहे याच्या उलट नाथांची दृष्टि बोधप्रधान

आहे त्यामुळे रसपरिपोष आणि कल्पनाविलास या काव्याच्या प्रमुख घटकाकडे लक्ष देऊन नरेंद्राने आपली कलाकृति निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे याच्या उलट " या लागी करिता गुरुभक्ति प्राप्त होईजे भागवतार्थी । तेथे काव्यादि व्युत्पत्ति । नाना युक्ति किमर्थ " अशी नाथाची निष्ठा असल्यामुळे त्यानी अध्यात्म आणि भक्ति या गोष्टीवर जास्त भर देऊन रसालंकाराना गौणस्थान दिले आहे परंतु दोघेहि थोर सरस्वती भक्त होते वाग्देवीची त्यानी केलेली सेवा महाराष्ट्राला मान्य झाली आहे नाथानंतर सामराज विठ्ठल इत्यादि कवीनी आपापल्या शक्तीप्रमाणे स्वयंवराची कथा आळविली. परंतु नाथाची लोकप्रियता आजहि अढळ आहे. याचे कारण त्याचे विभुतिमत्व तर आहेच पण त्याखेरीज त्यानी आपल्या काव्याला ओज, उच्च-विनोद, बहुजनसमाजाला रुचणारी आणि पटणारी प्रासादिक भाषाशैली आणि अध्यात्मीक रूपके याचे जे लेणे दिले आहे त्यामुळ त्याचे स्थान प्राचीन मराठीवाङ्मयात कायम आहे नाथाची ही लोकप्रियतेची पुण्याई नरेंद्राला लाभली नाही याचे कारण ज्या महानुभाव पथाने त्याचे काव्य रक्षण करून गुप्त ठेवले त्या पथाला विशिष्ट आचारविचारामुळे बहुजनसमाजात लोक-प्रियता लाभली नाही त्यामुळे काव्यगुण असूनहि नरेंद्राचे रुक्मिणीस्वयंवर अज्ञातच राहिले आज ती स्थिति राहिली नाही यापुढे नाथाप्रमाणेच नरेंद्राच्या रुक्मिणीस्वयंवराचे स्वागत विद्यापीठातील विद्यार्थीच नव्हे तर बाहेरील रसिकवर्गहि करील अशी आशा आहे.

————

हातनूर येथील

यादवकालीन मराठी शिलालेख

सेलू येथील माझे स्नेही श्री. रामचंद्र गोविंद काटे वकील यांनी आठ ओळींचा प्रस्तुत शिलालेख माझ्या नजरेस आणिला. ज्या हातनूर गावी हा शिलालेख उपलब्ध झाला तो गांव हैद्राबाद संस्थानांतील सेलू स्टेशनापासून चार मैलाच्या अंतरावर दुधना नदीच्या उत्तर तीरावर वसलेला आहे. गावालगतच एक जुने महादेवाचे देऊळ आहे. देवळासमोर एक मोठी विहीर असून सभोंवती दगडी कंपाउंडवजा भिंत आहे. प्रस्तुत शिलालेख देवळाच्या सभामंडपांत प्रवेश करताना डाव्या खांबावर कोरलेला आढळतो. सभामंडपाचे शिल्पकाम फार प्रेक्षणीय असून यादवकालीन शिल्पकलेचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे.

लेखाचे ठसे घेण्यासाठी माझ्या जवळ त्यावेळी शाई, ब्रश डंबर इ. कोणतेंहि साहित्य नसल्यामुळें जमाखर्च लिहिण्याचा कागद आणि कोळशाची पूड यावर काम भागवावे लागले, परंतु शिलालेख सुस्थितीत असल्यामुळें अक्षरें बरी निघाली. याकामी श्री. काटे यांनी बरेंच सहाय्य केलें. समोरील पानावरील ब्लॉक मूळ लेखाच्या सुमारें एक पंचमांश आहे.

अक्षरवटिका :—या लेखाची लिपी देवनागरी असून अक्षरांचें वळण बाराव्या शतकांतील इतर शिलालेखांप्रमाणेंच आहे. लेखातील **ॐ आणि** चा ही अक्षरे सोडल्यास बाकीच्या

अक्षराचे वळण आधुनिक वळणासारख वाटते पृष्ठमात्रेचा कोठेहि उपयोग केलेला नाही

या लेखात शके १२२३ मध्य प्लव सवत्सरात पुरुषदेव नावाच्या पडिताने नागनाथाचा प्रसाद (प्रासाद–देवालय) केला व त्याची वृद्धि केली (जिर्णोद्धार केला) असे सागितले आहे सवत्सराच्या अनुक्रमावरून व कालगणने–वरून पहाता शके १२२३ या वर्षी प्लव सवत्सर येते सवत्सरानतर सामान्यत मासतिथिवार याचा उल्लेख असतो परतु प्रस्तुत लेखात त्याचा नामनिर्देश नाही तसेच ज्या राजाच्या कारकीर्दीत किवा कृपा-छत्राखाली हे देऊळ बाधले गेले त्याचा उल्लेख नाही वस्तुत रामदेवराव यादव हा त्यावेळी देवगिरीच्या गादीवर होता देवालय बाधणारा पुरुषदेव पडित कोण होता हे लेखातल्या अपुऱ्या माहितीवरुन निश्चितपणे सागणे कठिण आहे परतु अलिकडे निजामराज्यात पुरूषोत्तमपुरी ह्या गावी रामदेवराव यादवाचा एक ताम्रपट सापडला आहे त्यात पुरूषदेव असे त्याच्या शके १२३२ मधील मुख्यप्रधानाचे नाव आढळते ह्या पुरुषदेवाशी या देवालयाच्या कर्त्याचा सबध जोडावासा वाटतो

या देवळासाठी योजलेल्या सुताराचे नाव हरिदेव असे होते. सुतार हे सुत्रधार = (शिल्पि) ह्याचे मराठी रूपातर आहे

वाचन

(१)	सकु १२२३ प्ल	(२)	व स्वंच्छरे पुरुष
(३)	देऊ पडिति ना	(४)	गनाथाचा प्रस (सा)
(५)	दु केला व्रिध्दि के	(६)	लि सुतारु हा
(७)	रिदेऊ नागना	(८)	था नमस्तु ॥